

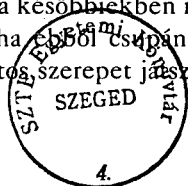
HERMANN RÓBERT

Kossuth, Perczel és a szerb kérdés, 1849. március – június¹

A szabadságharc tábornokai közül egyetlen olyan személyről tudunk, akit már 1848 előtt politikai elvbarátság fűzött Kossuth Lajoshoz, s ez Perczel Mór volt. A népes Tolna megyei középnemesi családból származó Perczel rövid ideig hadapródként szolgált a cs. kir. hadsereg egyik tüzérezredében, azonban egy lengyelbarát szervezkedés miatt hadbírószági vizsgálatot indítottak ellene, s csak Pest és Tolna megye közbenjárására kapott kegyelmet. 1833-tól vett részt Tolna megye közéletében. 1836-ban szolgabíróvá választották, s a tisztújításokon a konzervatívokat pártolta. Később ugyan emlékirataiban azt állította, hogy fellépésével – amely a Bezerédj István – Csapó Dániel-féle liberális irányzat vereségét hozta – a radikális irányt akarta pártolni, ám az eredmény a konzervatívok győzelme volt. Rövidesen azonban a liberális ellenzékhez csatlakozott, s nagy vehemenciával vetette bele magát a választási küzdelmekbe. 1839-ben a követválasztásokon kitört verekedés miatt felfüggesztették főszolgabírói hivatalából, s vizsgálatot indítottak ellen. A szekszárdi vármegyeháza akkori elfoglalását később első jeles haditettének s hadvezéri képességei első megmutakozásának mondta.

Az 1843-1844-es országgyűlésen Tolna vármegye követeként az ellenzék sorait erősítette, s elsőként javasolta az Országos Védegylet megalakítását. Az ellenzéken belül egyre inkább a radikális irányzat képviselőjévé vált, állandó utazásaival nagy hatást gyakorolt a dunántúli ellenzéki egy-egy kialakulására.

Nem tudjuk, hogy Kossuthal mikortól ismerték egymást személyesen. Perczel neve 1840-ig nem fordul elő Kossuth kiadott irataiban. Perczel egyik vezércikkírója volt az 1841. januárjában Kossuth szerkesztésében megindult Pesti Hirlapnak, s miután már 1842-ben a magyar ipar védelmére egy védegyletet hozott létre Tolna megyében, nyilván ezzel is felhívta magára Kossuth figyelmét. Első ismert levelét 1843. június 16-án Pozsonyból írta Kossuthnak, s ennek baráti hangvétele és bizalmas közlései alapján joggal feltételezhetjük, hogy kapcsolatuk már ekkor szorosabb lehetett.² E szoros, baráti kapcsolat a későbbiekben is megmaradt, levelezésük 1848-ig folyamatos volt (noha ebből csupán Perczel Kossuthhoz írott levelei ismertek).³ Perczel fontos szerepet játszott az Országos Véd-

egylet megalakításában, s ennek révén is egyre erősödött Kossuthhoz fűződő kapcsolata. Tévékeny részt vállalt az 1846-1847. évi ellenzéki konferenciákon, s noha nem választották követté az 1847. novemberében összeülő országgyűlésre, vidéki agitációjával hozzájárult az Ellenzéki Párt erősítéséhez.

1848. március 13-án Komárom megye közgyűlésén indítványozta, hogy a megye kövei szorgalmazzák a közteherviselés, a törvény előtti egyenlőség, az esküdtsékek, a korlátlan sajtószabadság behozatalát, Tánccsics szabadon bocsátását, a hazai alkotmányra esküvő és kizárólag a haza céljaira használandó hadsereg felállítását, valamint az úrbéri viszonyok haladéktalan megszüntetését. A határozatot a megye megküldte valamennyi törvényhatóságnak. Perczel ezzel „megelőzte korát”, hiszen a márciusi fiatalok hasonló követelésekkel csak két nap múlva léptek fel. (Jóllehet, Perczel ismerhette a 12 pont tervezetét.)

1848. április 26-án István nádor a belügyminisztérium rendőri osztályának osztályigazgató tanácsosává nevezte ki. Perczel buzgó tisztviselőnek bizonyult a közrend fenntartásában, s mindent elkövetett, hogy a kormány radikális ellenzékét leszerelje. 1848 májusában az ő ügynökei hazárulózták le a Pilvaxban a kormány politikáját bíráló Petőfit. Június 13-án Szemere Bertalan belügyminiszter megbízta a fővárosban az országos rendőri osztály részéről felállított állandó hivatal (pesti rendőri alosztály) vezetésével. Június 24-én a Tolna megyei bonyhádi, 26-án a budai 2. választókerületben képviselővé választották. A képviselőház július 6-án igazolta mandátumát.

Rövidesen azonban bekövetkezett a fordulat. Perczel nem értett egyet azzal, hogy a kormány indítványára az országgyűlés elvi segílyt szavazzon meg az Észak-Itáliában harcoló cs. kir. hadsereg kiegészítésére, s emiatt július 20-án lemondott a rendőri osztály főnökségéről. Ettől kezdve a képviselőház baloldali ellenzékének egyik legaktívabb tagja volt. Augusztus 21-én árulással vádolta a délvidéki hadsereg vezérségét, mire a képviselőház Batthyány Lajos miniszterelnök felszólítására megróttá Perczelt.

Szeptember 9-én a baloldal egységes szervezete, az Egyenlőségi Társulat őt jelölte ki szervezendő honvédi ezredének vezetőjéül. Szeptember 15-én Kossuth javasolta, hogy bízzák meg Perczelt egy vadászcsapat kiállításával. Ugyanezen a napon indítványozta, hogy küldjék a táborba országgyűlési biztosként Asztalos Pállal és Bónis Samuval együtt, s ezt a javaslatot a képviselők elfogadták.

Szeptember 16-án Batthyány Lajos miniszterelnök megbízta, hogy a fővárosba érkezett bécsi önkéntesekből és más, a fővárosban toborzandó önkéntesekből szervezze meg a Zrínyi-szabadsapatot. Szeptember 22-én a csapattal megindult a székesfehérvári magyar táborba. Szeptember 28-án részt vett a sukorói haditanácson, ahol heves fellépésével majdnem lemondásra készítette a hadseregben szolgáló cs. kir. tiszteket. A szeptember 29-i pákozdi csatában alakulatával a Velencei-tó déli partján, Dinnyésnél álló balszárny osztag parancsnoka volt. Október 3-án Móga János altábornagy megbízta a Karl Roth vezérőrnagy hadosztálya elleni hadműveletek vezetésével. Október 6-án az Országos Honvédelmi Bizottmány ezredessé nevezte ki, 7-én Roth Ozoránál Csapó Vilmos, Perczel és Görgei csapatai előtt letette a fegyvert. Az ozorai diadal kapcsán ütközött először össze Görgeivel, aki egyik jelentésében Perczelre utalva írta: „...egy jó hadvezérhöz, a szónoklati tehetségén, meg a tiszta akaraton kívül, egy kis jártasság is kívántatik a hadi tudományok úgy elméleti, mint *gyakorlati* részeiben.”⁴

Ozora után Perczel vissza akart csatlakozni a főszereghez, de aztán úgy döntött, hogy seregével a Muraköz felszabadítására indul. Ebben a hadműveletben csillogtatta meg először hadvezéri képességeit. Október 17-én Letenyénél átkelt a Murán, s 18-ára megtisztította a Muraközt a horvát csapatoktól.

Kossuth október 26-án javasolta az OHB-nak Perczel tábornoki (vezérőrnagyi) kinevezését, s 28-án – november 1-től számítandó ranggal és illetményel – az OHB elő is léptette tábornokká Perczelt.⁵ November 8-án Friedaunál megverte a stájerországi cs. kir. csapatokat, majd 11-én kiűrtette a Muraközt. November 28-án Légrádnál lövette a túlparti ellenséges állásokat, december 12-én ismét megszállta a Muraközt, december 18-án azonban ismét kiűrtette azt, s megindult észak felé, hogy Görgei feldunai hadseregével egyesüljön.

Ekkor ugyanis bekövetkezett Windisch-Grätz tábornagy császári-királyi főszeregének támadása, s minden erőre a főhadszíntéren volt szükség. Görgei azonban úgy látta, hogy az ellenség főerejével való megütközés teljes katasztrófával járhat, ezért kiűrtette Győrt, s Buda felé vonult vissza. Kossuth már csak Perczelben bízott. December 29-én kelt levelében határozottan ütközet elfogadására utasította Görgeit, s egy merőben illuzórikus haditervet vázolt fel. Az utasítást egy magánlevél kíséretében megküldte Perczelnek is. „Valami győzelmeckét, édes Móricom! Külön-

ben az örökös retiráda lever minden bátorságot a nemzetben” – írta.⁶ Perczelnek sem kellett több. December 30-án Mórnál bevárta Jellačić hadtestét, és súlyos vereséget szenvedett két dandárától. A vereség következtében a főváros védelme illuzórikussá vált.

Perczel 1849. január 2-án részt vett a Pesten tartott haditanácson, s a főváros feladása ellen szavazott. A haditanács őt bízta meg a Tisza-vonal védelmével. Január 4-5-én kiűrtette a fővárost, s a Tisza felé vonult vissza. Január 9-10-én levélben fenyegette meg az OHB-t és az országgyűlést, hogy szétűzi őket, de Csány László válaszlevelének hatására lemondott e gondolatról. Nem állt meg a Tisza vonalán, hanem egészen Karcagig vonult vissza. A hónap végén azonban támadásba kezdett. Január 22-én Szolnoknál, 25-én Ceglédnél verte meg Franz Ottinger tábornok dandárát, s ezzel teljesen kétségbe ejtette Windisch-Grätzet.

Január 27-én a kormány által elrendelt visszavonulás során összevesszett a serege megszemlélésére kiküldött Henryk Dembinski altábornaggal, s lemondott a hadtestparancsnokságról. Rövidesen visszatért Debrecenbe, ahol részt vett a képviselőház ülésin.⁷

Március 8-án a képviselőház zárt ülésén – amikor Kossuth bejelentette Vetter Antal altábornagy fővezéri kinevezését – Perczel is felszólalt. Miután a képviselők egy része aggodalmaskodott amiatt, hogy Vetter kinevezése – három nappal Görgői hasonló megbízása után – a hadseregben elégedetlenségre adhat okot, Perczel is jónak látta támogatni Kossuthot. Hunfalvy Pál naplója szerint „előadta, hogy ő mindig engedelmeskedett, s rágalmozó az, ki egyebet állít – Elbeszélte, hogy 4000 emberrel az országot 20.000 sereg ellen védelmezte, hogy Görgeytől parancsot elfogadott, ámbár nem volt alája rendelve. A szerencsétlen hadjárat [ti. a Dunántúl elvesztését és a móri vereséget] Görgeynek látszott tulajdonítani. Végül elmondta, hogy szót fogadni kell minden vezérnek, *s hogy ő is segítődni a szófogadást létesíteni.*”⁸

Perczel nem véletlenül volt ennyire lelkes. Kossuth már ekkor eldöntötte, hogy a Szegeden és környékén állomásozó délvidéki IV. hadtest parancsnokává őt nevezi ki. Noha Vetter fővezérként elsősorban a fősereget alkotó négy hadtesttel (I., II., III. és VII.) szándékozott működni, Kossuth az erdélyi hadsereg (a VI. hadtest) kivételével az egész magyar haderőt az újdonsült fővezér alá rendelte. Perczel számára Vetter – aki képzett katona volt, s rangban valamivel idősebb is volt nála – fővezérként elfogadható személyiség volt, ellentétben a szintén képzett katona és Perczelnél

rangban szintén idősebb Görgeinél, akivel 1848. októbere óta kimondottan rossz viszonyban volt. Perczel beszéde tehát nem annyira Vetter mellett, mint inkább Görgei ellen szólt.⁹

Perczel kinevezéséről forrásaink meglehetősen szűkszavúak. Kossuth március 10-én Batthyány Kázmér délvidéki teljhatalmú országos biztoshoz írott levele szerint Batthyány elégedetlen volt Hadik Gusztáv ezredessel, a bácskai hadtest addigi parancsnokával, s önmagát is alkalmasabbnak tartotta egy támadó hadjárat vezetésére, mint az ezredest. Ám az OHB úgy vélte, „tekintetbe vévén, hogy most gyorsan, s egész erővel kell operálni, különösen Péterváradnál a közlekedést megnyitni, mivégett, ha főispán úr a hadjárat élére állana, az oly fontos politikai adminisztráció, erőteremtés, vidék-rendbentartás stb., kivált Szabadkáról felfele, árván maradna, akkint láttuk jónak a rendelkezést, hogy Perczel tábornok vegye át a rácok ellen Hadiktól a hadiseleti vezérletet, mi végett ő kellő utasításokkal ellátva ma el is indult”.¹⁰ Március 14-én Batthyányhoz írott levele szerint Perczelt a délvidékiek maguk javasolták az ottani parancsnokság betöltésére.¹¹ Perczel – egy későbbi jelentése szerint – azzal a feltétellel vállalta el, „hogy hadjárásom független, és csupán akkor, midőn a felsőbb sereggel [azaz a fősereggel] jövök öszveköttetésbe, az ottani főparancsnok alá rendelt légyen”.¹²

A forma szerint nem, ténylegesen azonban leváltott Görgei hangulatának javítását, Vetter és Perczel kinevezésének hangulati előkészítését szolgálta az OHB aznapi, március 8-i határozata a Magyar Katonai Érdemrend II. osztályának adományozásáról. A kitüntetést Vetter, Kiss Ernő, Bem, Görgei, Damjanich, Guyon és Perczel megkapták. A Mészáros Lázár hadügyminiszter által március 3-án felterjesztett névsorban nem szerepelt Guyon és Perczel. Perczel az indoklás szerint az 1848. október 7-i ozorai diadalért és az 1848. november 8-i friedaui győzelemért kapta meg a kitüntetést; az indoklásból a dátumban jóval közelebb eső, január 22-i szolnoki és 24-i ceglédi győzelmek kimaradtak.¹³ Az ok azonban valószínűleg az volt, hogy Görgei is megkapta az érdemrendet, s az önálló vezérlettel felruházott Perczelt sem lehetett megsérteni azzal, hogy őt kihagyják az érdemrendosztás első köréből.

A kitüntetések kiosztására március 9-én délben Kossuth lakásán került sor. A kitüntetettek közül összesen hárman jelentek meg: Vetter, Görgei és Perczel. Kossuth mindegyikük mellé személyesen tűzte fel az érdemrendet, majd ő adta át Vetter és Görgei oklevelét. Perczelét Mészáros

adta át a következő szavakkal: „Zöldasztali ellenemnek, harci barátomnak”. A jó ötletet a közönség tetszéssel fogadta, s Perczel barátságosan szorította meg Mészáros kezét.¹⁴

Perczel hadtestparancsnoki kinevezését Kossuth a képviselőház március 9-én, délután 4 órakor tartott nyílt ülésén jelentette be, azzal, hogy szükséges, miszerint Vetter valamennyi haderő, köztük „a legközelebbi órákban Perczel tábornok úr vezénylete alá bízandó Szeged-bácsi hadseregnek” is az élén álljon. Az ülésen bejelentette a kitüntetésekét, köztük Perczelét is.¹⁵ Ugyanezen a napon az OHB körrendeletet intézett Perczelhez, Gaál Miklós vezérőrnagyhoz, az aradi ostromsereg (V. hadtest) parancsnokához, Hadik Gusztáv ezredeshez, a Szeged környékén lévő IV. hadtest eddigi parancsnokához, valamint a komáromi és péterváradai várparancsnokságokhoz, amelyhez mellékelte Kossuth előző napon a hadsereghez intézett, Vetter kinevezését tudató kiáltványát. A rendeletben Kossuth a kiáltvány közzétételére hívta fel az érintett parancsnokokat, s kijelentette: „egyszersmind megvárom a tábornok úr hazaszeretetétől s azon kötelességérettől, melyről a konstituált hatalom rendeleteinek készségi teljesítésében kell, hogy e hazának minden hű fia, kinek a hon megmentése szívében fekszik, lelkesítve legyen, hogy a parancsnoksága alatt álló lelkes seregnél oda fog a tábornok úr hatni, miszerint az az említett kormányrendeletnek nem csupán fegyelmi kötelességérettől engedelmeskedjék, hanem annak azon készséggel hódoljon, melynek kútforrása a hazaszerelem, a konstituált hatalom rendeletei iránti tisztelet és bizalom, és amely nélkül a haza meg nem menthető”.¹⁶

Kossuth másnap, március 10-én közölte Csány László erdélyi országos biztossal, hogy „Perczel megyen Bácsba a rációk ellen”¹⁷, s ugyanezen a napon hosszú levelet intézett Batthyány Kázmér grófhhoz, a Délvidék teljhatalmú országos biztosához is. A levél ürügyéül az szolgált, hogy február vége óta Hadik Gusztáv ezredestől, Szalmássy Ferenc képviselőtől, Batthyány Kázmértól és Vukovics Sebő teljhatalmú országos biztostól egymás után érkeztek jelentések arról, hogy a szerb felkelők egyezkedni szándékoznak, s hogy parlamentereik egymás után keresik fel a magyar tábor. A jelentések többsége sajnos csak iktatókönyvi bejegyzésekből ismert, egyedül Hadik Gusztáv ezredes március 5-i jelentése vet némi fényt az ajánlatokra. Eszerint egy szerb parlamenter az utóbbi napokban két ízben is járt a magyar táborban, s azt állította, „hogy ha egy nemzetének tetsző proklamáció kibocsátatik, hat nap múlva a törzsökös szerbek [azaz a szer-

biai önkéntesek] egészen visszavonják magukat hazájukba és a magyarok kívánságára nemsokára készek lesznek nagy erővel, velünk együtt, a kamarilla ellen küzdeni”. A Szőregen táborozó pancsovai határőrszázalój egyik tisztje is Szegeden járt, tudósítása alapján Hadik úgy vélte, „hogy a végvidéki katonák csakugyan felénk hajolnak, annyival is inkább, mert ők maguk átlátják, hogy a kamarilla csakugyan megcsalta őket, és hogy a magyaroktól azt megnyerték, amit kívánhattak”. Hadik maga is küldött egy hadikövetet a szőregi táborba, aki átvitte a Hadik és Batthyány Kázmér által közösen kidolgozott kiáltványt, s az ottani parancsnok ígéretet tett, hogy a felhívást azonnal közli Kuzman Todorović vezérőrnaggyal, a bácskai csapatok parancsnokával, „ki állítása szerint felénk hajlik”; s tisztikarával együtt kinyilvánította, „hogy ők jobbat nem kívánnak, mint a magyarral mielőbb kibékülni”.¹⁸

Kossuth már valamennyi jelentés ismeretében írta meg utasítását Batthyány Kázmérnak, s ebben kijelentette: „A rácok pacifikacionális ajánlatai most is olyanoknak bizonyodtak, minőknek azokat mindig tapasztalám, – ármányos cselvetés, és egyéb semmi operációink elhalogtatására számított kísérlet, és egyéb semmi. – Ezeket le kell győzni, s diktálni józan politika alapján a béke feltételeit, nem alkudozni.” Utasította Batthyányt, hogy ha még parlamenterek jelentkeznének, először a felhatalmazást kérjék tőlük, s ha nem olyasvalakitől jön, „akivel alkudozni méltó, más értekezésbe nem leend tanácsos vele ereszkedni, mint annak kimondásába, hogy miután a magyarországi kormány által tett leglojálisabb ajánlatok sem indíthatták több ízben őket arra, hogy balgatag harcuktól elálljanak, melynek végén épen győzelmük esetében vár a bizonyos szolgaság, legjobb tanács, mit nekik adni lehet, az, hogy hagyjanak fel az ellentállással, s folyamodjanak az országgyűléshez; így kaphatnak amnesztiát s megtarthatják a minden magyarországi lakos számára nyelv és valláskülönbség nélkül, kivívt közös szabadságot, különben nem; mert ha fegyverrel győzetnek le, akkor temérdek gonoszságaikért, kegyetlenségeikért kiirtás vár reájok; ha pedig a magyarok győzetnének le, józan ésszel csak nem hihetik, hogy önálló Szerbországot fog nekik Ausztria engedni, miután épen minden országos önállásnak eltörlése s az ausztriai abszolút monarchia rendszerbe beolvasztása végett indította az ausztriai kamarilla hitszegő lélekkel a legistentelenebb háborút, melyben ők magokat a velök közös magyar szabadság lerontására vak eszközül felhasználtatják”.

A Hadik által közölt feltételek kapcsán megjegyezte, hogy ha a szerbek az általuk követelt Vajvodaság (vajdaság) alatt „szorosb értelemben vett Magyarország határain belőli territoriális hatóság”-ot értenek, abba soha nem egyezik bele, „mert Magyarországot eldiriboltatni, a magyart s többi népfajokat a szerbeknek alárendeltetni nem engedhetem, – csak közös jog, közös szabadság, nyelv és valláskülönbség nélkül lehet egy szabad ország alapja, nem kivételes hatalom egyik fajnak”. Ha a vajdaság alatt azt értik, „hogy nem territórium, hanem nyelv és faj alapján állítassék fel valami főhivatal, t. i. hogy az országban szerte szét lakó szerbek személye képezze a vajda territóriumát, ebben ismét meg nem egyezem, mert ez oktalanság, abszurdum, kivihetetlen. Ezen elv szerint némely pesti házban hat jurisdikciónak is kellene lenni. A rác boltos tartoznék a karlovici vagy hová való vajda alá, a zsidó az óbudai bíró alá, a magyar a nádor alá, a horvát a bán alá, a tót valami Hurban-féle sárosi Starost, a német pedig Kreishauptmann alá. – Ez képtelenség.”

A vajdai vagy báni méltóság „csak territóriumhoz lehet kötve, s ezen territórium nem lehet más; mint Szlávia”. Erre, amennyiben a szerbek azonnal békét kötnének, végső esetben hajlandó lenne reáállani. Ha Horvátország kimondottan katolikus, akkor Szlávia lehetne kimondottan görögkeleti tartomány, „s tartana magának bel dolgaira provinciális gyűlést, mint a horvátok”. De, hangsúlyozta Kossuth, „ennyire győzelem előtt reá állhatnánk, győzelem után nem”. Kossuth szerint az országgyűlési képviselőket sem lehet nyelvhez és valláshoz, hanem csak területhez kötni.

Majd hozzátette: „Egyébiránt én biz’ úgy látom, a harc és győzelem a legjobb pacifikáció”. Kossuth ezután tudatta Batthyányval Perczel délvidéki hadtestparancsnoki kineveztetését, ugyanakkor megnyugtatta, hogy „Méltóságod a politikai s azzal kapcsolatban levő mindennemű országos teljhatalmú biztosi hivatalát természetesen megtartván”, azaz, Perczel csak hadtestparancsnok lesz politikai jogosultságok nélkül. (Perczel ugyanis 1848. szeptember 15-i nemzetgyűlési biztosi megbízatására hivatkozva 1848. októbertől 1849. januárjáig csak élelmezési biztosokat volt hajlandó megtrújni táborában, kormánybiztosokat nem.) Kossuth Batthyány megnyugtatóására hozzátette: „Perczel az ilyenmű hadjáratra nagyon alkalmas, s én méltóságod országos biztosi közredolgozása mellett jó reménnyel nézek hadvezérletének elibe”.¹⁹

Azért idéztük ilyen hosszan a Batthyáynak küldött utasítást, mert nyilván Perczel hasonló értelmű utasításokkal ellátva indult a táborba.²⁰

Kossuth joggal volt olyan szkeptikus a szerb békekísérletekkel kapcsolatban. Korábbi, 1848. júniusi és novemberi tapasztalatai érlelték meg benne ezt a meggyőződést. Ahogy 1848. november 21-én Beöthy Ödönnek írta: Rajačić „semmit sem teend Jellačić nélkül, ez Windisch-Grätz nélkül, ez az olműtzi kamarilla nélkül. – Pacifikáció csak a néppel lehet – melyre a kamarilla politikája csak mint vak eszközre hat, s mely megunta a sok szenvedést. A néphez törj utat a béke szavának.”²¹ A délvidéki szerb-osztrák hadtest iratanyagában nincs nyoma annak, hogy bárminemű ilyen gondolat megfordult volna valamelyik mérvadó katonai vezető fejében. Sokkal inkább arról lehetett szó, hogy Todorović vezérőrnagy – érezve erői gyengeségét és az utánpótlás reménytelenségét – ilyen módon akarta visszatartani a magyarokat a támadó akcióktól, annál is inkább, mert a szerbiai önkéntesek március 9-én visszatértek Szerbiába, a határőr- és az önkéntes zászlóaljknál pedig komoly felszerelési hiányok és fegyelmi problémák mutatkoztak. A békeajánlatok komolytalansága hamarosan Batthyány számára is nyilvánvalóvá vált. Mással aligha magyarázhatjuk azt, hogy nagyjából Kossuth levelével egy időben Batthyány már úgy nyilatkozott a Szegedre látogató – egyébként szerb származású – Vukovics Sebő országos biztos előtt, hogy a szerbeket ki kellene irtani.²² A gondolat persze nem volt teljesen új: Kossuth az 1848. novemberi magyar-szerb béketárgyalások kudarca után szintén arra utasította Vetter Antal vezérőrnagyot, hogy „miután mi a szerb és rác lázadókkali kibékülésre Isten és ember előtt minden jog és okszerű kívánatok megadásában magunkat készeknek mutattuk, s a kibékülés és múltak feledése nem a mi kérlelhetlenségünkön, hanem az ők megátalkodott gonosz makacsságaikon s felbérelt pusztítási vágyaikon szenvedett hajótörést: a kíméletnek többé helye nem lehet, s a harc, mely ellenök egész kérlelhetlenséggel megindítandó, csak a kiirtásnak, a kipusztításnak harca lehet”.²³

Perczel március 15-én érkezett Szegedre, ahol megszemlélte a csapatokat, majd március 22-én csapatai elfoglalták Kiszombort, Szőreget, Szentivánt, Deszket és Ókanizsát, s minden ponton visszaszorították a szerbeket. Március 23-án Gál László csapatai Zentát foglalták el. Március 24-én Perczel Csantavéren egyesítette csapatait. Másnap, 25-én Szeghegynél találkozott a Fackh Oszkár főhadnagy vezette huszárjárőrrel, amelyet a péterváradi várórság küldött ki azt megtudandó, van-e még magyar ellenállás az országban. Perczel tőlük tudta meg, hogy a várórság hetek óta tárgyalásokat folytat a zároló cs. kir. hadtesttel, s a tisztikar egy része kész feladni az erődöt.

Ez is arra indította, hogy sietesse menetét. Március 26-án csapatai két oszlopban átkeltek a Ferenc-csatornán, 27-én elérték Kiskért. Március 28-án Perczel innen egy kisebb különítmény kíséretében Péterváradra sietett. Itt leváltotta Csuha Antal várparancsnokot, helyébe ideiglenesen saját öccsét, Perczel Miklóst nevezte ki, s intézkedett a tovább szolgálni nem akaró tisztek eltávolításáról is. Március 29-én megkísérelte dél felől is felszámolni a cs. kir. ostromzárat, a jól megerősített kamenici állásokban lévő cs. kir. csapatok azonban kemény harcban visszaverték a támadókat.

Közben a IV. hadtest Szegeden hátramaradt 2. hadosztálya Igmándy Sándor alezredes vezetésével március 26-án elfoglalta és felgyújtotta Gyálát és Ókanizsát, majd visszatért Szegedre. Másnap, 27-én Todorović csapatai tettek egy tétova kísérletet a Szeged elleni előnyomulásra, de csapataik demoralizáltsága miatt ez abbamaradt. Todorović célja ezután az volt, hogy a Ferenc-csatorna vonalán megpróbálja feltartóztatni Perczelt.

Március 29-én Perczel Kiskéren hátrahagyott különítménye elfoglalta a deszpontszentiváni szerb tábor, s a védőket Zombor felé űzte. Közben Nugent tábornok a Duna jobb partjáról Zomborra indította Lederer ezredes különítményét. Március 31-én Perczel Verbászra vonult. Itt egy szerb hadoszlop megtámadta, de a tábornok visszaverte a támadást, s április 1-jén folytatta előnyomulását Kula felé. Erre a Zomborban lévő cs. kir. és szerb erők Bezdánra vonultak vissza, s ott átkeltek a Dunán.

Perczel következő célpontja a szenttamási szerb tábor volt, amelyet korábban háromszor ostromoltak hiába a magyar csapatok. Szenttamás veszélyeztetett helyzete már jóval korábban világos volt a cs. kir. és szerb parancsnokok előtt, hiszen tudták, hogy nincs előtte komoly akadály, s védőserege csekély. Ettől függetlenül két hét telt el úgy, hogy a szerb és az osztrák vezérek egymásnak írogattak a szenttamási tábor veszélyes helyzetéről, de egy fia katonát nem küldtek a megerősítésére. Perczel március 31-én még azt a szívességet is megtette, hogy ultimátumot küldött a védőknek: adják meg magukat, vagy eltöri a tábor a föld színéről. Azonban továbbra sem történt semmi. Április 3-án aztán Perczel csapatai megjelentek a fogadalom beváltására, s kemény harc után elfoglalták és lerombolták a tábor.

Április 6-án Perczel két oszlopban indította tovább csapatait. Gál László ezredes Csurogra, Perczel pedig Goszpodince felé vette útját. Ez utóbbi tábor volt az úgynevezett római sáncok legjobban megerősített pontja.

A védősereg nem volt képes hosszabb ellenállásra: április 7-én a magyarok bevették a táborn, s védőt Titel felé üldözték.

Perczel ekkor követte el a hadjárat folyamán az első, de a legkomolyabb hibát. Ha a szerbeket nyomon követve, Titel felé folytatja hadjáratát, valószínűleg elfoglalhatta volna a védelemre kiválóan alkalmas, a Tisza és a mocsarak által övezett fennsíkot. Perczel azonban ehelyett Tiszaföldvár és Óbecse elfoglalására indult. Csak amikor megtudta, hogy a szerbek Titelnél gyülekeznek, indult április 11-én Titel felé. A fennsíkot azonban a szerbek addigra alaposan megerősítették, s 12-én visszaverték a támadást. 13-án a hajnali órákban a szerbek próbáltak meg rajtaütni a kovilszentiváni magyar táboron, de kísérletük sikertelen maradt. Perczelnek is be kellett látnia, hogy a rendelkezésére álló erővel és eszközökkel hiába kísérletezik Titel elfoglalásával, s ezért visszavonult Újvidékre, ahol újjászervezte csapatait. Április 18-án Bácsföldvárnál átkelt a Ferenc-csatornán, majd 19-én elfoglalta Óbecsét. A Bácskában állomásozott osztrák-szerb erők célja most már csak az volt, hogy Perczelt a Tiszán történő átkelésben megakadályozzák, ezért a Basahíd-Törökbecse-Nagybecskerek-Écska vonalon foglaltak állást.

Perczelnek tehát alig kevesebb, mint másfél hónap leforgása alatt sikerült megtisztítania a Bácskát, észak felől eltörni a pétervárad-i ostromzárát. Ugyanakkor az a tény, hogy a Péterváradot dél felől övező ostromsáncokon nem tudott áttörni, illetve hogy a szerbek Titelnél szinte bevehetetlen támaszponttal rendelkeztek, némileg kétségessé tette az elért sikereket.

A hadjárat tehát igazi diadalmenet volt, s Perczel érezhető elégedettséggel küldte gyakran saját kezűleg írt győzelmi jelentéseit Kossuthnak és az OHB-nak. Az első hetekben láthatólag Kossuth utasításainak szellemében járt el, a szenttamási szerbekhez intézett (függelékben közölt) felszólítása is azt a koncepciót tükrözi a felkelőkkel szemben a békekötéssel kapcsolatban, amit Kossuthnál oly gyakran olvashatunk.

Az első nézeteltérés Perczel és a kormányzat között a csajkás kerület bevétele után merült fel. A kerületet Mária Terézia királynő hozta létre Bács-Bodrog megye területén, a Tisza és a Duna összefolyásánál, Titel székhellyel. A kerület a katonai határőrvidék részét képezte, lakói szinte csak szerbek voltak, s gyors járatú naszádjaikon teljesítettek katonai szolgálatot. Maga a szerb lázadás is itt kezdődött 1848. júniusában.

Perczel 1849. április 9-én Csurogon kiadott rendeletében arra hivatkozva, hogy Csurog és Zsablya községek a magyar kormány iránti hódola-

tukat kinyilvánították, a polgári közigazgatás tekintetében a következő ideiglenes rendeletet hozta: a csajkás kerület megszűnik katonai kerület lenni, s szabad polgári kerületként Magyarország részét képezve, annak alkotmánya és törvényei szerint fogják igazgatni. Minden község egy esküdtet és egy bírát választ, akik a községi ügyeket szerbül intézik. A kerület igazgatása szintén szerb nyelven történik. A községek április 12-én Zsablyán kiküldendő képviselőik által a kerület számára főbíró, főpenztárnokot és főjegyzőt, valamint az országgyűlésre egy képviselőt választanak. Az eddigi katonai szolgálatok és tartozások megszűnnek, a községi földeket a községi előljáróság, a kerületi állami tulajdont a kerületi főbíró fogja kezelni. Az 1848. évi törvényekben biztosított személyi, vagyon, szólás- és választási szabadság tekintetében „a magyar nemzet nevében legszentebbül biztosíthatnak”. Ha azonban a községek továbbra is ellenszegülnek, „úgy az illető községre ugyanazon büntetés vár, melyet már eddig is megérdemeltek, és mely csak az emberiség tekintetéből és a való [igazi] kereszténység törvényeinél fogva engedtetik el a magyar nagylelkűség által”.²⁴

Perczel ezzel a kétségkívül nagyvonalú, s a szerbek megbékítésére óvatos kísérletet tévő rendelettel beleavatkozott a polgári hatóság intézkedési körébe. Perczelnek nem volt joga a kerület közigazgatási rendezésére, sem pedig arra, hogy országgyűlési választást rendeljen el a kerületben. Ugyanígy nem volt joga ahhoz, hogy a kerület nyelvhasználatáról intézkedjen. A rendeletet ugyanakkor még aznap, április 9-én megküldte az OHB-nak is.²⁵ Másnap, szintén Csurogról azt közölte az OHB-val, hogy a kerület nagy része Goszpodince esetén okulva, „hódolt a magyar szabadságnak”, s hogy másnap reggel 6 órára várja Titel és Káty községek nyilatkozatát, amelyek „ha nem hódolnának, teendem azt, mire a had törvényei és szokásai feljogosítanak”. Örömmel közölte, hogy „a nép, örülve a katonai rendszer alóli felmentésén, hű ragaszkodást mutat erántunk, s újabb szabadsága és a békés kilátások iránt. Átkozza csábítóit, kik a vészterhes időszakot, e mondhatlan pusztulást vonták nyakára. Meglátjuk, nem színlés-é” – tette hozzá. A kerület polgári közigazgatása iránt Batthyány Kázmérral egyetértve fog intézkedni, fejezte be jelentését.²⁶ Ugyanezen a napon valóban felszólította Titel előljáróit, hogy vessék magukat alá a törvényes magyar kormánynak. Amennyiben ennek nem tesznek eleget, földig rombolja településüket, s kíméletlenül mindenkit lemészároltat. „Szabadság vagy pusztulás?! – Válasszatok” – fejezte be a kiáltványt.²⁷

Az eredmény ismeretes: Titel ellenállt. Perczel április 12-én Kátyról a szerbiai önkénteseket szólította fel, hogy tegyék le a fegyvert, máskülönben mint gyilkos rablókat, ki fogja őket irtani. Ez a felszólítás is eredménytelen maradt.²⁸

Batthyány Kázmér teljhatalmú országos biztos április 10-én örömmel jelentette az OHB-nak, hogy a csajkás kerület községei „egymás után nyilvánítják hódolataikat s reménylhető: miszerint rövid idő alatt az egész kerület a törvényes ösvényre visszatérend”. Úgy vélte, az OHB is egyetért a kerület katonai jellegének megszüntetésével. Egyben megküldte az OHB-nak Perczel április 9-i rendeletét, s megjegyezte, nem osztja Perczel nézeteit, mert nem óhajtáná Magyarországon a kiváltságos kerületek számát szaporítani, annál is kevésbé, mert a csajkás kerület korábban Bács megye része volt, s nem rendelkezett kiváltságokkal. Batthyány állásfoglalást kért az OHB-tól, hogy a kerület polgári és politikai rendezésekor milyen szabályokat és intézkedéseket léptessen életbe, s „minden zavarok s ebből eredhető kellemetlenség s a közügyre háromló káros késedelmések kikkerülése végett” kérte az OHB nyilatkozatát, „hogy az ily esetekbeni intézkedhetés jövőre kit illessen”.²⁹

A kérdésre már a táborból visszatért Kossuth válaszolt 1849. április 14-én, s mind Perczelnek, mind Batthyáynak írt. Noha a Perczelhez intézett levél nem ismeretes, a Batthyányhoz írottból kitűnik annak tartalma is. Kossuth leszögezte, „hogy az országgyűlés által szankcionált kormányzati elv, a politikai dolgokat polgári biztosok által intézni”. Ezért Perczelnek mint hadvezérnek az intézkedési köre addig terjed, „hogy a visszaszerzett részt az országhoz visszacsatolja, s a kormány további intézkedéseig haditörvény alá helyezi – és tovább nem”. Kossuth Perczelnek írott levelében kijelentette, hogy a csajkások kerületére vonatkozó intézkedéseit nem helyesli, hozzátéve, hogy a Bács megyében és a csajkás kerületben politikai tekintetben teendő intézkedések Batthyány által eszközölnökök.

Batthyányt arra utasította, hogy szüntesse meg a csajkás kerület katonai szerkezetét, oszlassa fel a csajkás zászlóaljat, a kerület népességét fegyvereztesse le, s a határőri szolgálat alól mentse fel. A kerületet kebelezze vissza Bács megyébe azzal, hogy „mint Bács megyének egyes választó kerülete, követválasztási jogát a törvénynek értelmében megtartandja”.

Az amnesziával kapcsolatban úgy vélte, hogy a köztörvényes bűncselekményeket elkövetők, legyenek azok akár személyek vagy egész község-

gek, mint pld. Szenttamás, „amnesztiára nem méltók s a nekik adandó amnesztia igen káros leendene az országra”. Batthyány tehát alakíttasson egy egész Bács megyére kiterjedő vizsgáló törvényszéket, s ez által a felsoroltak közé tartozó „akár egyeseket, akár községeket összeíratni, s vagyonukat zár alá vétetni, hogy abból a károsultak kármentesíthessenek. Nem lehet, hogy az ország a kármentesítés iszonyú terhét magára vegye egyrészről, más részről pedig a rablókat, nyílt árulókat amnesztiálja, s anynyi rablás, pusztítás, gyilkolás után javaikban békén ülni engedje”.³⁰ Kossuth ezzel az utasításával – a csajkás kerület katonai jellegének megszüntetésén kívül – gyakorlatilag Perczel minden intézkedését visszavonta. Ugyanakkor Perczel felé is tett egy nem jelentéktelen gesztust, amikor a képviselőház aznapi, a Habsburg-Lotharingiai-uralkodóház trónfosztásáról és a függetlenség kimondásáról döntő ülésén előterjesztésében kiemelte, „Perczel tábornoknak a bácsi hadsereg vezérletére lett kiküldetése az általa eddig kivívott dicsőséges eredmények által annyira biztosítva, annyira igazolva van, hogy azt kell mondani, miképp az ő oda való kiküldetése egyike volt azon szerencsés húzásoknak a sors urnájából, melyek körül a nemzet szabadságának megszerzése s biztosítása forog”. Majd, miután ismertette Perczel eddigi sikereit, Perczel jelentése alapján tényként közölte a csajkás kerület meghódolásának tényét is.³¹

Perczelnek rövidesen rá kellett jönnie, hogy a csajkás kerület pacifikációjával kapcsolatos elképzelései illúziók voltak. A meghódolt községek a magyar csapatok kivonulása után ismét fellázdak, „s rettentő dühhel kezdték öldökölni s kínozni azon polgárokat, kik hátra maradván, a magyarok iránt hajlandóságot mutattak”.³² Az április 13-i kovilszentiváni ütközet után Perczel felgyújtatta a fegyveresen ellenálló Kovilszentivánt, Zsablyát, Kátyot, Kovilt, Nádalt, Gyurgyevót és Gardinovcét.³³

Perczel azt tudatta az OHB-val és Kossuthal, hogy Petrovits, a szerb hadak parancsnoka levelet írt hozzá „egyezkedési ajánlatokkal”, ugyanakkor maguknak az ajánlatoknak a tartalmáról nem tudunk.³⁴

Ugyanakkor a háború kíméletlensége magát Perczelt is megdöbben-tette. Április 16-án jelentette, hogy rendkívül sok baja van „a táboromat, mint hollók késérő vándornépséggel”, a szerbek által Zentáról, Kuláról, Verbászról, Kérről, Szenttamásról, Temerinből és Járekről elűzött lakosokkal, akik ezenként lepik el a visszafoglalt községeket, „és a rácság vagyonát rabolják. – Ez úgymint áttalában ez iszonyatos és veszélyes háborúvitel hadam fölött is nemegyszer legszigorúbb eljárást parancsol.”³⁵

Perczel április 19-én elfoglalta Óbecsét, 20-21-én Ada és Páde között átkelt a Tiszán, és benyomult a Bánságba. Április 23-án Mokrinnál, 24-én Basahidánál aratott győzelmet. Április 29-én Melence és Nagybecskerek között döntetlen ütközetet vívott Kuzman Todorović vezérőrnagy osztrák-szerb hadtestével.

Április 20-án azt jelentette Kossuthnak, hogy Bács megye egésze s a csajkás kerület négy község kivételével a magyar csapatok kezén van. Ugyanakkor a megye és a kerület legnagyobb része üres, néptelen. A magyar lakosság nagy része Szabadka és Szeged tájékára menekült, „a rác, félve bosszuló vasaink életől, most a Tiszán túl keres menedéket”. Úgy vélte, a közigazgatás első feltétele lesz „a fenekestül feldúlt részekben fogantatosítani a köztörvény és közszabadság malasztait. – A belháború által ütött sebek sok éveken általi orvoslátukat veszik igénybe.”³⁶ A mokrini ütközet után, amelyben 1000 fogoly esett Perczel kezébe, az elfogott vezéreket és a határőröket kivégeztette, a többi Szegedre szállította. A szerb tábornok kíséretű nők és gyerekek „vitéz és nagylelkű seregem által szabadon bocsájtattak”. Kikindán intézkedett „a helybéli polgári igazgatosság rendszeresítésére, míg a kormány intézkednék”.³⁷ Az április 24-i basahíd-melencei ütközet után ismét panaszkodott a szerbek vagyonát rabló menekültek ellen, akik hollóként és saskaként követik seregét. Jelentéséből kiderül, hogy miután már botbüntetéssel sem tudta őket fegyelmezni, a bírói ítélet nélküli főbelövetéshez volt kénytelen folyamodni.³⁸

Perczel május 2-án bevonult a szerbek által kiűrtett Nagybecskerekre, majd aznap este Zsombolyán találkozott József Bem altábornaggyal, az Erdélyből kijövő csapatok fővezérével, s egyeztették a további bánsági hadműveletek tervét. Bem az Orsovánál ismét betört erdélyi cs. kir. hadtest ellen fordult, Perczel pedig május 7-én Uzdinnál szétverte a Joseph Puffer ezredes vezette osztrák-szerb hadtestet, 10-én pedig bevonult Pancsovára is.

Perczel – jelentései tanúsága szerint – szó nélkül tudomásul vette Kossuth április 14-i, a csajkás kerülettel kapcsolatos utasítását. Kossuth az időközben külügyminiszterré felkért Batthyány helyett április 18-án Haczell Márton képviselőt, korábbi segédkormánybiztost nevezte Bács megye és a területén lévő Zombor és Szabadka szabad királyi városok kormánybiztosává. A Haczellnek adott utasításban a csajkás kerülettel kapcsolatban megismételte az április 14-i rendeletekben foglaltakat. Haczell pozíciója

messze gyengébb volt, mint Batthyányé. Nem tartozott a reformkori politikai élthez, mint Batthyány, s ellentétben Batthyányval, a személyes kockázatvállalás is idegen volt tőle. (Batthyány részt vett a pétervárad-i expedícióban és Szenttamás bevételében is.) Mindez előrevetítette a Perczellel való konfliktus lehetőségét.³⁹

A sikereitől némileg megrészegült Perczel május 2-án politikai természetű javaslatokkal állt elő Kossuthnak. Először is indítványozta a „többnyire ügyetlen, tekintély nélküli, és általában az ország finánciai fogyasztását siettető szinte káros” kormánybiztosok megbízatásának megszüntetését, azzal, hogy a visszafoglalt területeken-mielőbb rendes polgári közigazgatást kellene bevezetni. Amíg ez megtörténhetne, inkább katonai igazgatás alá helyezték őket, „miként az amúgy is mindenütt minden diszpozíciók dacára a dolgok természeténél fogva előáll”. Indokoltnak vélte a fegyveres kézzel elfogottak elleni legszigorúbb hadbíróági eljárást, ugyanakkor „politikai vélemény miatt, bár az újabb országgyűlési határozatainkkal merő ellentétben nyilatkozzék, annál inkább passzív viselet miatt perbe-fogatásokat elrendelni, vagyont elkoboztatni, épp úgy vétségnek, mint meggondolatlanságnak tartom. – Sőt még azt is kijelentem, hogy gonosz és politikátlan cselekvés oly egyéneket is üldözni, kik polgári hivatalt viselének az ellenséges uralom alatt. – Jaj a nemzetnek, ha ilyesmiben keres orvoslást. Még akkor is jaj, ha minden ellenség megtörve; annál inkább még most, midőn a győzelem csak megkezdve, és még sok küzdeni, szenvedni való még bevégezve leend.” Úgy vélte, a volt kormányzat tagjainak, akik korábban az uralkodóházat támogatták és szolgálták, a volt kormányt a nemzet idejét és erejét elsorvasztó politikájában istápoló képviselőháznak vagy a hadsereg korábban a dinasztia mellett nyilatkozó tagjainak nincs alapjuk a büntetésre. Minderre a haza érdekében figyelmezteti Kossuthot, de arra is, „hogy ha talán túlságos szerénység nem is engedé, hogy október, november és decemberben a legiszláció [törvényhozás] útján fellépjek a kormányzó nagy hibái ellen, minők az országot már-már végveszélybe dönték; úgy azt ezentúl többé el nem fogom mulasztani”. Majd a hadihelyzetre utalva kijelentette: „Mi még messze vagyunk az ígéret földétől!”⁴⁰

A levél alapján egyértelmű: Perczel kifogásolta a polgári hatóságoknak a visszafoglalt területeken gyakorolt eljárását.⁴¹ Ugyanakkor jogos kifogásait olyan stílusban és olyan, a politikai vezetés elsődlegességét és illetékességét kétségbe vonó módon fogalmazta meg, ami arra mutatott, hogy

Perczel azokat a politikai döntéseket, amelyekkel katonaként nem ért egyet, képviselői állását felhasználva, politizáló katonaként próbálja meg módosíttatni.⁴² Ezt pedig Kossuth sem hagyhatta szó nélkül, hiszen Perczelnek el kellett döntenie, hogy katonaként szolgálni, vagy képviselőként alakítani akarja-e a kormányzat politikáját.

A feszültség nem ekkor keletkezett, de kétségkívül ezután éleződött ki. Mint láttuk, már a csajkás kerület rendezése körül nézeteltérés támadt közöttük, ám Perczel ekkor még visszavonulót fújt. A hadihelyzet alakulása, Jellačić csapatainak közelgő bácskai megjelenése, a titeli fennsík szerb birtoka, valamint Perczel csapatainak a Bácskából történt részleges távozása utáni szerb visszacsapások joggal ejtették aggodalomba Kossuthot és a katonai vezetést. Kossuth ezt már május 6-i, Perczel április 30-i jelentésére válaszoló levelében jelezte, ugyanakkor bele is csípett a tábornokba, mondván, hogy a jelentés vízfehér tintával írott részét sem ő, sem más nem volt képes elolvasni, s ezért azzal kapcsolatban nem is intézkedhetett. (A levél egyébként, ha nehezen is, de ma is olvasható.) Figyelmeztette a tábornokot, hogy ő csak azután tartotta célszerűnek a Bánságba való benyomulását, miután a Bácskát teljesen biztosította, s a csajkás kerületet (azaz a benne lévő titeli fennsíkot) elfoglalta, s a szerb lázadást megtörte.⁴³

Perczel május 2-i, szemrehányásokkal teli levelére május 9-én válaszolt. Közölte Perczellel, hogy ha valóban a törvényhozás útján akar ellene fellépni, „úgy természetes, hogy a seregsparancsnokságot a követi állással cseréljend el föl, mert a kormány politikája felett változtató ítéletet csak a nemzetgyűlés mondhat, s míg az nem történik, addig az ország kormányzatának az én politikai irányzatom szerint kell menni; mert én vagyok az ország kormányzatáért felelős, s a státus minden hivatalnokának azon politikai irányban kell működni, vagy lelépni. Aztán opponálhatsz, ha tetszik. (...) De te barátom, hivatalos leveledben a kormánynak »vétséget, meggondolatlanságot, sőt gonosz cselekvést« szórsz szeme közé. Ez barátom – régi baráti bizalommal mondom –, mint embertől grombaság mint tábornoktól a kormány szükséges tekintetének szándékos lealázása.” Majd ő maga is szemrehányásokkal árasztotta el Perczelt, mondván, hogy seregében nem tart rendet, hogy nagyítja sikereit, hogy durván bánik a tisztjeivel, hogy mulékony sikereket arat csupán, s hogy Jellačić megjelenése miatt minden eddigi eredménye semmivé válhat. Ugyanakkor egyetlen szóval sem reagált Perczelnek a visszafoglalt területeken alkalmazott politikát bíráló megjegyzéseire.⁴⁴

Perczel május 5-én Nagybecskerekéről írott jelentésében már békülékenyebb hangokat pengetett. Kossuthhoz hasonlóan ő is aggodalommal írt Jellačić bácskai megjelenésének veszélyeiről, ugyanakkor örömmel közölte, hogy „a rácság lassankint kezdi megadni magát”, s hogy „a szerb hadak [azaz a szerbiai önkéntesek] alkudozási lépéseket kezdenek tenni; Ausztria ellen; majd meglátom”. Kossuth megnyugtatására kijelentette: „Tenni fogom azt, mit hazánk érdeke – mely még mindig veszélyezve – amit a humanitás parancsol, természetesen az integritás óvása mellett”.⁴⁵

A szerb „alkudozási lépésekről” nincs pontosabb információnk. Mindenesetre Perczel május 8-án a pancsovai főhadiszállásról valóban levelet írt a belgrádi szerb kormánynak, s tudatta a magyar csapatok sikereinek, valamint a Habsburg-ház trónfosztásának és a függetlenség kimondásának hírért. Közölte a szerb kormánnyal, hogy „annak tudta nélkül Szerémben és a Csajkás-kerületben még mindig több ezer felfegyverzett szerb fejedelemségi alattvaló található Knićanin és Petrović állítólagos szerb fejedelemségi tisztek parancsnoksága alatt, anélkül, hogy tudnák, hogy csupán az osztrák kormány eszközéül szolgálnak, mivel testvéreik mit sem várhatnak e kormánytól, hanem csak Magyarországtól, mint egy szent jogáért és szabadságáért küzdő nemzettől.” Egyben felszólította a szerb kormányt önkénteseinek Magyarországról történő visszavonására.⁴⁶ A felszólítás azonban egyáltalán nem érte el a kívánt hatást: a szerb kormány május 10-én azzal küldte meg Rajačić szerb pátriárkának, hogy olvastassa fel azoknak, akik szüntelenül azt hirdetik, hogy a magyarokkal ki kellene békülni.⁴⁷ Ilija Garašanin szerb belügyminiszter egyenesen sértésnek vette, s ezért a szerb kormány elhatározta, hogy nem is válaszol rá.⁴⁸

Május 9-én Perczel örömmel tudatta Kossuthal, hogy a május 7-i uzdini ütközet után „az egyesült szerb-rác-császári hadsereg tökéletesen megsemmisült”. A német- és az oláh-bánsági, valamint az illír-bánsági⁴⁹ határőrök nagyobbrészt hazafutottak, s helységenként adják meg magukat. A bánsági szerbek közül aznap vagy 4-5000 fő adta meg magát, nőtől-gyermekestől, ezer szekérrel. Perczel hazaparancsolta a napok óta menekülő és éhező szerbeket.⁵⁰ A pancsovai szerbek Zimonyba szöktek. Tudatta, hogy a közel fekvő helységekben polgári igazgatás behozatalát rendelte el, de csak községenként. „A főigazgatás ideiglenesen, még a kormány nem rendelkezik, hadi leend.”⁵¹ Május 10-én Pancsováról azt jelentette, hogy az ottani nép is lelkesedéssel fogadta, s az elmenekült lakosságnak 8 napot adott a visszatérésre. „Polgári igazgatás fog rendeztet-

ni, míg az országgyűlés határozand.” Ugyanakkor a Pancsován kapott újságokból aggodalommal értesült arról, hogy „az osztrák ház [az] oroszról segítséget kért és nyert”. Mint írta, „az egész rácság” ebben bízik, sőt, biztos kútfőből arról értesült, hogy a Kniécánin parancsnoksága alatt küzdő szerb csapatokon kívül „az orosz berontás mellett egy nagyobb szerb sereggel akarják pótolni a megsemmisült rác és határőri hadat”. A levelet már befejezte, amikor megkapta Kossuth május 9-i szemrehányó levelét. Perczel az utóiratban Kossuth levelének megfelelő terjedelemben válaszolt rá, s visszautasította a kormányzóelnök szemrehányásait, majd bejelentette, hogy 14 nap múlva, amint a csajkás kerületet teljesen elfoglalta, leteszi a vezérséget, ezért Kossuth gondoskodjon helyette más vezérről. „Úgy látszik, mint az orosz közelít, hát megint mint Windisch-Grätz készületei hírére elkövetendünk mindent, hogy egyetlen magyar hazafi vezérünk, ki talán Isten kegyelmével, talán, mondom, tudna valamit, elriasztassék, vagy eltörlődjön” – írta szerényen önmagára utalva. „Szegény magyar” – fejezte be az aznapi levelet. Május 11-én némileg lehiggadva serege elhelyezéséről közölt híreket, s beszámolt a melencei ütközetről.⁵² Másnap Nagybecskerekéről írott levelében pedig hivatalosan is közölte lemondási szándékát, s kérte, hogy május 25-éig más vezért küldjenek helyette.⁵³

Kossuth május 11-én válaszolt Perczel május 5-i, a szerb alkudozási szándékról tudósító levelére. Közölte, hogy „Ami a rácokkali békekötést illeti, erre nézve kijelentem, hogy miután én mint az ország kormányzóelnöke sem érzem arra feljogosítva magamat, hogy a nemzetgyűlés és miniszteri tanács tudtán kívül bárminemű békét az ellenséggel köthessek, – az ilyen békékötésekbe Tábornok úr sem bocsátkozzék, hanem ha az ellenség állásunkkal megférő békét ajánl s azt ön is a körülményeknél fogva elfogadhatónak javallja – siessen azt okadatolva a kormányhoz feljelenteni, ki a nemzetgyűléssel egyben a békét el –, vagy el nem fogadhatónak határozandja”. Ugyanakkor ismét aggodalmát fejezte ki amiatt, „hogy Bács elhagyatott anélkül, hogy a Csajkás kerület Tittel bevételével biztosított volna”.⁵⁴ Másnap, május 12-én barátságos hangvételű levelet írt Perczelnek, amiben arra kérte, hogy Bommel és Vécseyvel együttműködve fejezzék be a Bánság megtisztítását és erejük egy részével a Dunán átkelve támogassák a fősereg hadműveleteit.⁵⁵

Május 15-én Debrecenbe érkezett Perczel május 10-11-i levele, amelyben bejelentette lemondási szándékát, s másnapra a május 12-i hi-

vatalos lemondás is beérkezett. Kossuth az ügyet a minisztertanács elé vitte, amely azonban május 16-án Perczel „lemondását édes hazánk érdekeivel összeférhetőnek nem tartván – azt egyáltalában – s közös egyetértéssel el nem fogadhatónak határozá”. Kossuth ezt május 17-én levélben igen békülékeny, sőt, kimondottan dicsérő hangvételű levélben közölte a tábornokkal, mondván, tudja, „hogy e pályán újabb érdemekkel fogja önmagát a haza szolgálatában dicsőíteni”.⁵⁶

A helyzet tehát akár rendeződhetett is volna, azonban Perczel időközben május 8-i dátummal utasítást kapott Klapka György helyettes hadügyminisztertől, amelyben az szemrehányást tett a Bácska nem kellő biztosítása miatt, s Perczelt hibáztatta amiatt, hogy Jellačić hadteste akadálytalanul szállíthatta le erői egy részét a Dunán.⁵⁷ Perczel a levélre indulatosan reagált, mondván, hogy az koholmányokra épül. Kossuthal tudatta, hogy jelentést kapott Pancsováról Josef Kohlman ezredestől, amely szerint a szerb kormány oda érkezett küldötte kijelentette, „hogy Knícanin a szerb hadakkal csak azon feltét[el] alatt fog visszahívni, ha a szerbek élete és vagyona biztosítottatik”. Ismét kijelentette, hogy május 25-ig más vezért kér küldetni maga helyett.⁵⁸ A hadügyminiszteriumnak küldött, sokkal részletesebb válaszban összefoglalta eddigi sikereit, s hasonlóan kérte felváltását, egyben szidta Görgeit.⁵⁹

Május 18-án Csurogról egy diplomáciai jellegű levelet írt Kossuthnak, s egyben utasítást kért, hogy „a szerbek irányában mint viselje magát”.⁶⁰ A levélre május 20-án Kossuth hosszan válaszolt, gyakorlatilag a március 10-én Batthyány Kázmérhoz írottak szellemében. „Hatóságot és polgári gyakorlatot nem nyelvi és népiség, hanem közjog, közös törvény és bizonyos territorialitás szerint lehet csak adni és gyakorolni” – írta. Az osztrák kormánynak a nemzetiségek egyenjogúsítására vonatkozó ígérete „ha azt másképp érti, mint úgy, hogy a polgári jogokban, szabadságban és közállamalmi jótékonyságokban, mindenki nyelv- és valláskülönbőség nélkül egyenlően részesíttessék; – ha mondom másképp érti: az nem egyéb, mint haszontalan pusztá szó, melyek életébe léptetni ember nem képes.” Ha azt mondják, „hogy a szerbeknek Magyarországon vajdájuk legyen, ki minden magyarországi szerbnek főtisztviselőjét képviselje, ez oly nevetséges abszurdum, melyet ember életbe léptetni nem képes; mert ezen elv szerint például egy pesti háznak lakószai, mint magyarok, tótok, németek, szerbek, oláhok, rácok stb. a szerint volnának különböző hatóságoknak alávetve. – Nationalitas szerint tehát, bizonyos kivételes hatóság csak

azon esetre képzelhető, ha azon nacionalitásnak kiszabott territóriuma van. – De a szerb territórium a magyar álladalomban nincs, és én azt hiszem: a nemzet sem fogna soha reá állhatni, hogy az ország területe akár nacionalitások szerint, akár másképpen dismembráltassék; mert az annyit tenne, mint Magyarország státuséletének halálát aláírni.” Ha a Bácskát és Bánságot szerb vajdasággá nyilvánítanák, „mi lenne az ott lakó magyarok, németek, oláhok, nemzetiségi joga, és micsoda joggal kívánhatnának a szerbek, ez alapon szupremáciát?” A szerb vajdaság a szerb tartományi gyűlés és minden hasonló a gyakorlatban tökéletes ábrándok. „Horvátországnak lehet bánja, lehet tartományi gyűlése; mert horvátországi territórium van; de szerb vajdaság, szerb provinciális gyűlés nem lehet, mert Magyarországon Szerbia nincs, hanem vannak az egy és oszthatlan ország földén vegyesen elszórt szerb nyelvű lakosok, kik azt kívánhatják, hogy reájuk nézve is az országnak minden joga, törvénye, szabadsága közös legyen; de mert külön tartományuk nincs – azt nem kívánhatják, hogy az ország az ő nemzetiségük kedvéért földaraboltassék, és számukra külön tartomány állíttassék, mely aztán legfelelőbb olyan viszonyban álljon a magyar kormánnyal, mint Szerbia áll Konstantinápolyhoz.”

Kossuth hosszan cáfolta a szerbek történelmi jellegű érveit, s kifejtette, hogy egy vegyes lakosságú országban csak egy hivatalos nyelv lehet. „Minden nacionalitási túlhajtott teóriák tehát vagy ábrándok, vagy a státus-egység felbontására és Bács–Bánátnak és a Szerémségnek Szerbiához csatolására irányzott pártütések. S ha az első: úgy lehetetlen életbe léptetniök; – ha a második: úgy lehetetlen megengedtetniök.” Kossuth szerint a kibékülés csak a következő feltételek mellett lehetséges: „1-ör: Közös jog, törvény és szabadság; nyelv s valláskülönbség nélkül. – 2-ör: A szerb nyelvnek szabad használata nemcsak a magánéletben, hanem iskoláikban, egyházaikban és amely községben többséget képeznek, a községi adminisztrációban is. – 3-ör: Ha az esküdtszékek, a nyilvános és szóbeli eljárás behozatik, természetesen mindenki azon a nyelven védelmezi magát, amelyet tud; mind szinte, nem ügyvéd általi folyamodványt a kormányhoz, hanem maga személyében, panaszát ismét úgy terjeszti elő, mint tudja. – 4-er: Vallási és egyházi ügyeiket minden felekezetek a kormány felügyelete mellett szabadon adminisztrálják; a görög nem egyesültek képviselői alapon színódukat tartanak; papjaik egyházi ügyeiket, matrikuláikat a magok nyelvén viszik; a népiskolákban a tanítás a nép nyelvén történik; papjaik és iskoláik a statusnak szintazon segedelmében

részesülnek, mint akármely más nyelvű honpolgárok. Ezeknél többet adni annyi volna, mint a más népfajokat elnyomni. Ez az, amit a nacionalitás tekintetében concedálhatunk, és többet nem.” Ami a határörvidéket illeti, itt a határori szerkezetnek is meg kell szűnnie, s a határörvidéki lakosoknak mind a jogok, mind a terhek tekintetében az ország többi lakosaival hasonlókká kell tétetni; „földeiket szabad tulajdon gyanánt bírni, polgári közigazgatást nyerni, liberális községi szerkezetet kapni, megyeszerkezetbe átalakíttatni, minden vagyonunk s tulajdonukkal szabadon rendelkezni, kereskedést, mesterséget szabadon választani stb”. Az állami erdők, legelők és havasok használatára nézve ugyanazon az alapon kell illetőségüket megkapniuk, mint a volt jobbágyoknak. Ha a szerbek a lázadást befejezik, politikai vétségeikért amnesztiát kaphatnak, de a magánvagyonokban okozott károkat meg kell téríteniük. Ami a Szerbiából történt fegyveres betörést illeti, „itt semmi alknak tárgya nem lehet”. Ha a szerb kormány megengedi alattvalóinak, hogy Magyarország ellen háborút viseljenek, „előbb-utóbb arra fog minket kényszeríteni, hogy ezen népjogsértésért Szerbiának háborút izenjünk”. Magyarország Szerbiával békében és barátságban akar élni, de azt nem fogja tűrni, hogy egy szomszéd tartomány fegyveres erővel támogassa a belső lázadást. Így ha a szerb kormány „a magyar nemzettől jó szomszédságot kíván, legyen ő is jó szomszéd, tisztelje a népjogot, s ne vélje, hogy ennek lábbal tapodását a magyar nemzet, mely Ausztriával és minden orosz segítségével egyetemben igaz ügyben meg bír küzdeni, gyáván eltúrje s bosszulatlan hagyja. – Mi nem fenyegetjük Szerbiát, sőt örömet nyújtunk neki barátságos kezettel. Ha ő nekünk erre fegyverrel felel, mi is fegyverrel válaszolunk.”⁶¹

Kossuth levelének kelte előtt egy nappal, május 20-án Perczel közölte Kossuthal, hogy engedve a minisztertanács és Kossuth kérésének, megtartja a hadsereg parancsnokságát.⁶² Ugyanezen a napon levelet írt Josef Kohlmann ezredeshez, a pancsovai dandár parancsnokához. Kohlman maga is úgy vélte, a szerbekkel mielőbb meg kellene egyezni, s május közepén lépéseket is tett ennek érdekében. Levelet írt Ilija Garašanin szerb belügyminiszternek, amelyben tájékoztatta a magyar-szerb vámhatár eltörléséről, az áruforgalom szabaddá tételéről, valamint a harcok által sújtott bánági lakosság megmentésére tett lépéseiről.⁶³ Nézeiteiről egy levélben tájékoztatta Perczelt. Perczel maga is osztotta ezt a véleményét, s ezért arra szólította fel Kohlmant, intézzen a szerb kormányhoz s a Bácskából és a Bánásból visszavonult szerbekhez olyan felhívást,

hogy ők a tárgyalások megkezdése végett teljhatalmú képviselőt küldjenek Perczelhez. „Maga Stratimirović jöjjön” – írta Perczel. Ugyanakkor közölte, hogy a csajkás kerület elleni hadműveleteket nem hagyhatja félbe, mivel ezek éppen a szerbek részéről is folynak.⁶⁴

Kohlman pedig május 21-én valóban levelet írt Ilija Garašanin szerb belügyminiszternek, amelyben kérte őt, nevezzen ki valakit, „aki bírja bizalmát, hogy az illető tárgyaljon a magyarországi szerb nemzet számára biztosítandó jogok kérdéséről”. Ő maga nem tud személyesen részt venni a tárgyalásokon, ezért Ludwik Bystrzonowski ezredest nevezi ki a tárgyalások folytatására.⁶⁵ Bystrzonowski május 22-én küldte el a maga javaslatait Garašaninnak, s a levélben közölte, szilárd meggyőződése, miképp ha elmegy Perczelhez, eléri nála, hogy a magyar kormány a szerbekkel való megbékélés alapjául fogadja el a felsorolt feltételeket, köztük a Vajdaság kikiáltását, a tartomány és a községek nemzeti (azaz szerb) közigazgatását, a szerb nyelv használatát a községeken és a (vajdasági) tartományi gyűlésen, a tartományi gyűlés által történő vajda- és patriarcha-választást, amely tisztségek betöltői egyenrangúak lesznek a horvát bánnal és a zágrábi püspökkel. Az említett feltételek révén reméli, írja, hogy a magyarországi szerbek visszatérnek a haza keblére, s hogy a magyar kormány is kész megadni ezeket az engedményeket.⁶⁶

Bystrzonowskinak azonban csalódnia kellett – egyébként kétségkívül túlzó – reményeiben. Perczel ugyanis – bármi volt is a véleménye Bystrzonowski pontjairól – amíg Kossuthtól nem kapott választ, csak Kossuth március 10-i utasításainak szellemében járhatott el. Így a Bystrzonowski által május 23-án a mosorini táborban Knićaninnak előterjesztett javaslatok szerint a magyar kormányzat a Szerb Vajdaság területét Szlavóniára és a Szerémségre korlátozta volna; a szerb többségű csajkás kerületet és a bánági határörvidéket külön kerületekké nyilvánították volna, külön közigazgatással; a Vajdaság, a vajda és a pátriárka ugyanazokkal a jogokkal rendelkezett volna, mint Horvátország, a horvát bán és a zágrábi püspök; végül valamennyi felkelő tisztet rangja megtartásával átvettek volna a Knićanin parancsnoksága alatt álló Szabad Szerb Légióba.⁶⁷ Ez ugyan jóval kevesebb volt a szerbek által követelteknél, azaz az egész Bácskának és a Bánáságnak a Maros vonaláig a Vajdasághoz csatolásánál, de még így is több volt, mint ami a Kossuth március 10-i utasításában betű szerint foglaltak szerint felajánlható lett volna. Hozzáteendő, hogy Garašanin eleve nem akart tárgyalni a magyarokkal, s Knićanin is nagyjá-

ból annyira volt híve a magyarokkal való megbékélésnek, mint a szerb belügyminiszter.⁶⁸ A tárgyalásokra eleve csak azért volt hajlandó, hogy időt nyerjen a titeli szerb állások elleni támadásait ezekben a napokban megújító Perczellel szemben.⁶⁹ Az intranzigens szerb álláspont eleve reménytelené tett minden további alkudozást, s Kossuth időközben megérkező május 21-i utasítása alapján Perczel és Bystrzonowski amúgy is feleslegesnek tarthatott minden további alkudozást.⁷⁰ Annál is inkább, mert szerb részről – ahogy eddig, úgy ezúttal is – semmilyen érdemi engedmény nem került szóba, s amilyen természetesnek ítélték a szerb politikusok azt, hogy a magyar kormánynak az etnikai elv alapján le kell mondania a területi integritás és az államegység elvéről, épp oly kevésbé volt fülük azon magyar érvek meghallására, miszerint a szerbek egy olyan területen akarnak autonóm tartományt létrehozni, amelyen a lakosság relatív többségét sem alkotják.

Perczel – részint Jellačić seregének közeledése miatt, részint nyomásgyakorlásként május 22-én, 24-én és 26-án ismét megpróbálta bevenni a titeli erődített fennsíkot, de ezúttal is sikertelenül. Május 26-án arról számolt be Bem altábornagynak, hogy a szerbek tárgyalásokba ereszkedtek vele, de sikertelenül, ezért igen elővigyázatosnak kell lennie.⁷¹

Ugyanezen a napon Kossuthnak is írt egy hivatalos jelentést és egy magánlevelet. Ezek egyikét sem ismerjük, de Kossuth válaszából tudjuk, hogy az elsőben kijelentette, „a Szegeden alakuló tartalék hadosztálynak egészen rendelkezése alá bocsátása és polgári tekintetben is tellyes hatalommal felruháztatása nélkül nem folytathatja a vezérletet, s leteszi a parancsnokságot és tábornokságot”; a másodikban pedig lemondási szándékát „minden módosító feltétel nélkül olly tökéletesen ismétli, hogy kifáradását adván okul, nemcsak mielőbbi felmentetését egyedüli kérése gyanánt sürgetné, hanem még azt is kinyilatkoztatná, hogy ha mielőbb a parancsnokságban más által fel nem válttatik, maga rendelend helyére valakit (...) és pár hétre gyermekeihez Szegedre vonul”.⁷² Az eredeti hiányában nem tudjuk megállapítani, mit értett Perczel a polgári teljhatalmon, ám ezzel a levéllel valóban kiváltotta lemondásának elfogadását. Vukovicsnak szóló másnapi levele szerint a polgári teljhatalmat abban az esetben kért a Bácskában és a Bánságban, „ha vész van.”⁷³

Perczel május 27-én kapta meg Kossuth május 21-i levelét, a hozzá mellékelte országos haditervet, valamint a minisztérium több tagjának, így Szemerének, Vukovics Sebőnek és Csány Lászlónak a leveleit.⁷⁴ Az utóbbira írt kivételével valamennyire írt válaszát ismerjük, s valamennyi saját-

kezű. Gyurgyevóról előbb Szemerének és Vukovicsnak válaszolt. Vukovicsnak megírta, hogy örül, miszerint a „a kormány erélyesben lép fel és parancsolni kezd és tud”, de miután az ő természete „nem engedi a parancs fogadást, szeretném helyemet olyasoknak átadni, kik jobban értik az engedelmességet”. E levélben közölte a kormány délvidéki politikájával kapcsolatos fő kifogását: „A vész polgári törvényszékeket, üldözési szisztémát holtig ellenzem, a katonai eljárás itt egyedül a szabályos; és ha ez kegyelmezett, más ne rontsa meg!”⁷⁵ Ezt követően Nagybecskerekre utazott, s Kossuthnak beszámolt arról, hogy az Erdélybe visszatérő Bemtől átvette a parancsnokságot, s hogy megkísérli Titel bevételét. Határozott utasítást kért arra az esetre, ha csapatai egy részét a Dunántúlra kellene áttennie, miszerint a Bácska, a Bánság, Arad és Temesvár ostromával felhagyhasson.⁷⁶

Nagybecskerekéről visszatért Gyurgyevóra, ahonnan május 29-én Görgeinek írt a hadi helyzetről, majd egy Görgeitől, mint hadügyminisztertől érkezett utasításon felbőszülve, a fővezért és hadügyminisztert szabályosan kioktatta: „Ha Önnek, mint hadügyminiszternek valamely általános adminisztratívonalis rendelkezést tetszik hadamhoz kiküldeni, nincs mit szöλλanom. De hadi operációkat illetőleg Öntől, mint tökéletesen független hadvezér tekintem magamat; és ha én nem adok Önnek utasításokat; úgy tartóztassa Ön magát vissza ily merészletől.”⁷⁷ Néhány nap múlva Perczel lehiggadt, s május 31-én már kimondottan visszafogott hangvételű levélben kért katonai segítséget Görgeitől. A nyomasztó ellenséges túlerő mellett a kormányzat intézkedéseit is okolta a kialakult válsághelyzetért: „És mi nem csekély, a vésztörvényszékek, kormánybiztosok soha eléggé nem igazolható – alkalmazásából: a rác lakosságban késznek ismért feltámadási érzés!”⁷⁸ De még ezen a napon Kossuthot arra szólította fel, hogy tiltsa meg Görgeinek, miszerint neki, Perczelnek parancsokat küldjön; majd azzal fenyegetőzött, hogy a Szegeden „korteskedő” Hadik Gusztáv ezredest főbe löveti, ha nem hagy fel ténykedésével. „...Kérem, ne feledje soha, hogy nem csupán a hadvezér, hanem egy polgár szól s cselekszik itt, kinek szava s akaratja nem sokkal kevesebbé [sic!], mint Kormányzó úré” – írta Kossuthnak.⁷⁹

Ugyanezen a napon Hertelendy Miksa torontáli kormánybiztosnak is szemrehányó levelet írt. „Bács-Bánát meghajolt fegyvereink éle alatt: – az ellenség nagy része leváगतott, – százezer férfi, nő, gyermek a Tisza és Temes közé szoríttatván, elfogatott” – írta. Ő, Perczel, megkegyelmezett

nekik, s hazabocsátotta őket, a többi elmenekültnek pedig megparancsolta a hazatérést. Ám a polgári hatóságok „e hazabocsátottakat újabb nyomornak, kutatásnak, üldözés- és büntetéseknek teszik ki. – E vidék oly kimondhatlan ingerültségben volt, a sereg legyőző, s – csillapította őket; – s Önök újra felbőszítik. – Önök kutató eljárása lázba hozandja ismét e vidéket, mert ahelyett, hogy gyógyítaná a sebeket, újra felszaggatja azokat” – sorolta vádjait. Ezért elhatározta, hogy a továbbiakban „a hon, jelesen e vidék nehéz állását tekintve, itt minden polgári hatóságot és eljárást jelenleg a katonainak alárendeltem”.⁸⁰ Hertelendy június 4-én Kossuthnak írott jelentése szerint a szemrehányásra ő nem adott okot, hanem az történt, hogy a korábban a szerbek által földönfutóvá tett magyarok Batthyány Kázmér kormánybiztos biztatására és a vezérek engedélyével a Perczeltől bűnbocsánatot nyert szerbek lakhelyeit elfoglalták. Ő ugyan szánja az elcsábított szerbek sorsát, de „annyit zaklatott szegény magyarjaink” iránti méltánylatból ő az ügyben nem intézkedett, hanem Kossuth utasítását kérte az ügyben. Miután azonban Perczel fellépése komoly súrlódásokra adhat okot a polgári és katonai hatóságok között, ismét Kossuth intézkedését kéri az ügyben.⁸¹

Erre azonban már nem volt szükség, mert Perczel hektikus levelei, valamint a kormányzati változások miatt Perczelt elmozdították a parancsnokságról. Miután Jellačić csapatai megjelentek a bácskai hadszíntéren, Perczel június 4-én sikertelen kitorést intézett a Pétervárad előtti ostromsáncok ellen, majd június 7-én Kátynál megtámadta Jellačić seregét és súlyos vereséget szenvedett tőle.

Kossuth május 25-én válaszolt Perczel május 20-i, a parancsnokság megtartását tudató levelére, s ebben kitért a délvidéki szerb-magyar viszonyra is. Úgy vélte, „nagy és fontos kérdés a háború által lakhelyeikről kiűzött magyar és rác néptömeg visszatelepítése”. Ha ez spontán módon, „a néptömeg önkénye szerint fog történni, ismét elkerülhetlenek a zavarok és gyilkolások, és a magyar elemnek elnyomása. Úgy kell tehát azt eszközölni, hogy a Marostól és Szegedtől kezdve kontraktusban a tiszai magyar vidékkel, – tömegekben telepedjenek meg a magyarok, és a legfontosabb stratégiai helyek, kivált a Tisza mentében, szintűgy kompakt magyar kezekben legyenek.” Ennek végrehajtására Szemere Bertalan miniszterelnök és belügyminiszter egy külön bizottmányt fog kinevezni.⁸²

Ezt követően Kossuth – a fennmaradt iratok tanúsága szerint – közel két héten át nem írt Perczelnek. Május 29-én Görgei – akinek, mint lát-

tuk, Perczel viszonylag rendszeresen küldött beszámolókat a délvidéki hadszíntérről – maga hívta fel Kossuth figyelmét az ottani fővezérség betöltése kapcsán a polgárháború következményeire: „Én, fájdalom, sem a bánáti, sem a bácskai sereg viszonyait nem ismerem, s mindkettőről csak igen szomorító két tényt tudok: először azt, hogy operációjukban összhangzás nincsen, 2-or, hogy a bánáti, de főleg a bácskai háborúnak nem béke lesz a következése – minek céljának kellene lennie minden háborúnak – , hanem az elcsábított szegény rác nemzet végképpi kiirtása. – Tudom ugyan, hogy nem a magyarok, hanem a rácok kezdték meg a háborút, de azt is tudom, hogy a magyar nagylelkű, és hogy egy magyar kormány egy egész nemzet kegyetlen kiirtását nem tűzheti ki célul. – S minthogy tulajdon elveim közt a humanitás elve legmagasabban áll, szent kötelességemnek tartom tisztelt Kormányzóelnök urat megkérni, hogy a bácskai háborúban divatba hozott, s a magyar nemzet jellemét megfertőztető kegyetlenségeskedéseknek mihamarább véget szakasztani annál inkább méltóztassék, minthogy azon irtózatnak, amelyet a bácskai embertelen események a felső táborokban idéznek elő, hazánkra nézve igen szomorú következésű [sic!] lehetne.” A kissé bonyolult körmondat végkövetkeztetése Perczelt és hadseregét sújtotta, ami már csak azért is groteszk volt, mert Perczel jelentéseiben ugyanezekre a tényezőkre hívta fel a figyelmet.⁸³

A június elején Debrecenbe érkező Görgei három, Kossuthal közösen kiadott rendeletben próbálta meg helyreállítani a hadügyminisztérium tekintélyét és az egyes hadtestek és hadseregek feletti fennhatóságát.⁸⁴ Miután Kossuthnak és a kormánynak Perczel kiszámíthatatlan magatartása állandó problémákat okozott, Görgei elérte, hogy a június 7-i minisztertanács elfogadja Perczel május 26-án benyújtott lemondását. Ebben kétségkívül szerepe volt annak is, hogy Bem Erdélybe történt visszatérése miatt Perczel vette át a délvidéki hadszíntér csapatai felett a főparancsnokságot (IV. és V. hadtest, péterváradai várórség, valamint a magyar-erdélyi hadosztály), s a közel 39.000 főnyi, 154 löveggel ellátott haderő⁸⁵ irányításához Perczelből hiányzott a hadvezéri áttekintő képesség. Volt viszont egy olyan tábornok, az 1849. márciusában a honvédsereg fővezérségét ellátó, majd megbetegedése miatt április közepéig szolgálatképtelen Vetter Antal altábornagy, akinek helyet kellett találni, s aki katonai műveltsége, rangja és képességei alapján kétségkívül megfelelőbb személy volt e tiszttöltésére. Görgei május végén már felajánlotta neki a bács-bánsági csa-

patok parancsnokságát, s Vetter éppen ezekben a napokban kért Kossuth-tól valamiféle elégtételt mellőzéséért.⁸⁶

Perczel lemondásának elfogadását megkönnyítette, hogy május 26-i levelében kijelentette, „hogyan a most Szegeden alakuló tartalék hadosztálynak egészen rendelkezése alá bocsátása és polgári tekintetben is teljes hatalommal felruháztatása nélkül nem folytathatja a vezérletet, s leteszi a parancsnokságot és tábornokságot”; egy május 31-én írott, Kossuth által június 6-án vett levele pedig – Kossuth szavai szerint – „a közállomány és Kormányzat existenciájának lehetőségével merőben összeütköző, s csak bokros érdemei tekintetéből mellőzhető” tartalmú volt; ti. Perczel ebben követelte Kossuthtól, hogy tiltsa meg Görgeinek, miszerint az hadügyminiszterként utasításokat küldjön neki.⁸⁷

A június 7-i minisztertanács döntését Kossuth személyesen fogalmazott levélben készült tudatni Perczellel. Az indoklásban külön kiemelte a Perczel által kért polgári teljhatalomnak a miniszteriális kormányzat elvével való összeegyeztethetlenségét: „...mert a beligazgatási ügyeknek, a határőrvidékek szerkesztésének, a be- és visszatelepítések rendezésének a belügyminiszter, – a pénzügyminiszter, – az egyházi és iskolai ügyeknek a kultuszminiszter, – a katonai operációk célja s irányzata körüli diszpozícióknak s a különböző hadtestek rendeltetése meghatározásának a hadügyminiszter, – végre a pacifikacionális feltételek megállapításának az összes minisztérium felelőssége alatt, tehát rendelkezése szerint kell történniök”. Azaz, Kossuth ezúttal együttesen tett szemrehányást Perczelnek minden eddigi, a polgári hatalom ügyeibe történt beavatkozásáért, s ebben kitüntetett szerep jutott a délvidéki szerb lakossággal való bánásmódjának, illetve a szerbekkel történő megegyezés érdekében tett lépéseinek.⁸⁸ A levelet ellenjegyzés és továbbítás végett megküldte Görgeinek, aki azonban így is túlzottan konciliánsnak találhatta azt, mert Szabó Imre ezredessel, a hadügyminisztérium államtitkárával közösen fogalmazott levelében a május 29-én Görgeihez, valamint a 31-én Kossuthhoz intézett levelekből hosszan idézve megállapította, hogy Perczel „híven idézett nyilatkozatai által hazánknak úgy polgári, mint katonai törvényei a legmélyebben sértettek”, s miután a két levél még csak nem is egy napon kelt, „Tábornok Úrnak a kormányt fenyegető, a törvényt sértő nyilatkozatai – fájdalom – még elhamarkodásból eredeteknek sem tekinthetők, sőt azon nyilatkozatok elhatározott hangjából Tábornok Úrnak még a tettegi törvénysértésre

mutatkozó s hazánk jövőjét komolyan veszélyeztető szándéka is kirémlik: tehát szomorú kötelessége a kormánynak Tábornok Urat mindezekért a megsértett törvény nevében a legszigorúbb feleletre vonni”. Miután azonban méltányolják Perczel eddigi érdemeit, megelégszenek május 26-i lemondásának elfogadásával. Az iratot június 8-án Görgei a minisztertanács elé vitte, amely néhány stilisztikai kifogáson kívül elfogadta azt.⁸⁹

A döntést a röviddel később beérkező délvidéki jelentések igazolták is. A május 20-i minisztertanácsi döntés értelmében a főserg erősítésére küldendő délvidéki csapatok felvezetését Bem altábornagynak kellett volna végrehajtania, ő azonban visszatért Erdélybe. A felvezetés kieszközlésére a Délvidékre küldött Vukovics Sebő ezek után a segéderők parancsnokságát Perczelre bízta, aki erre hajlandónak is mutatkozott.⁹⁰ Perczel azonban annak érdekében, hogy a hátramaradó magyar csapatok és Pétervárad erődje számára kedvezőbb helyzetet teremtsen, június 4-én megkísérelte szétverni a Péterváradot övező ostromzárát, majd, miután ez nem sikerült, s arról értesült, hogy Jellačić csapatai megkezdték előnyomulásukat Újvidék felé, június 7-én eléjük sietett, s Kátynál súlyos vereséget szenvedett a bántól. A vereség nem csupán azért volt tragikus, mert a Bácskában eddig fennálló, törekeny egyensúlyi helyzet felborult, hanem azért is, mert a közel 2000 főnyi veszteség miatt szóba sem jöhetett az említett 12.000 fő felvezetése.⁹¹ A kátyi vereség június 10-én megérkező híre utólag igazolta az egyébként a minisztertanács egyhangú határozatával született döntést. Kossuth június 10-én érezhető elégedetlenséggel írt Perczelnek, s az ingerültségből kijutott Bemnek is.⁹² Perczel a vereség után egy ideig még a bácskai hadtestnél maradt, s június 12-én Verbászról újabb goromba és személyeskedő hangvétellű levéllel örvendeztette meg mind Kossuthot, mind Görgeit.⁹³ Aztán, június 18-a után⁹⁴ Pestre utazott, ahol csak azután kereste fel Kossuthot, hogy az magához hívatta. S annak ellenére, hogy Kossuthot „nemegyszer rútol megrohanta”, személyes találkozásuk után Kossuth „azonnal más szellemben kezdett róla beszélni, kiemelte a szükségét, Perczelre ismét valamely hadtest vezényletét bízni, s valahányszor ennek folytában a fővezérségről volt szó, ha melleleg is, Perczelt sohasem mulasztá el a jelöltek között megemlíteni, annak első sorba tartozása tekintélyét fenn akarván tartani”.⁹⁵

Felvetődik a kérdés, volt-e Kossuth és Perczel között érdemi különbség a szerbekkel való megbékélés megítélésében, s hogy ha volt, ez mennyiben befolyásolta a Perczellel kapcsolatos kormányzati döntéseket?

Nos, Perczel kétségkívül nagyvonalúbb és engedékenyebb politikát folytatott volna, s amikor megethette, folytatott is, a szerbekkel szemben, hiszen beleegyezett volna a csajkás kerület, vagy a bánásági határőrvidék szabad, szerb igazgatású kerületté nyilvánításába; ugyanakkor e tekintetben soha nem vonta kétségbe a polgári kormányzat elsődlegességét, s amikor Kossuth utasításaiból kiderült, hogy a kormányzat ezt nem tudja összeegyeztetni az integritás elvével, visszavonulót fűjt. Ugyanígy nagyvonalúbb volt a menekült szerb lakossággal szemben, s noha a fegyverrel elfogottakon gyakorolta a haditörvények szigorúságát, kiterjedt amnesztia-politikát tartott volna célszerűbbnek, akár a köztörvényes bűnököt elkövetett személyekkel szemben is. Mindennek egyetlen oka volt: Perczel a hely színén tapasztalta, hogy a polgári lakosság lecsillapítása nélkül a Délvidéken nem lesz béke, még ha valamennyi szerb tábort felszámolják is. Ugyanakkor Jellačić seregének közeledte miatt sietnie kellett a megbékítéssel.

Kossuth mindezt nem érzékelte. Noha rendszeresen írta aggódó leveleit Perczelnek a Bácska nem kellő biztosítása miatt, a tavaszi sikerek eufóriájában úgy vélte, a magyar kormányzatnak nem kell a korábbiaknál nagyobb engedményeket tennie. A közvetlen katonai veszély ellenére sem tudott felülemelkedni alapvetően közjogi szemléletén.

A nagyobb probléma azonban nem ez volt. Alapvetően mind Kossuth, mind Perczel csak a területi integritás elve alapján tudták elképzelni a szerbekkel való megbékélést, a másik oldalon viszont a Bácskában és a Bánáságban létrehozandó Vajdaság volt a tárgyalások minimális feltétele. Sőt, a szerb politikusok többsége számára a magyarokkal való megegyezés még ennek alapján sem igen volt lehetséges. Fegyverrel akarták kivívni a Vajdaságot, miután úgy vélték, a magyaroktól nincs mit várniuk. Az orosz intervenció hírének megérkezése csak megerősíthette őket ebben a meggyőződésükben, s amint Jellačić serege megérkezett a Délvidékre, a katasztrófa veszélye is elhárult a szerbek feje felől.

Mindezt azért is fontos hangsúlyoznunk, mert a magyar történetírásban és publicisztikában máig kísért az a nézet, miszerint a magyar-szerb megbékélés a magyar kormányzat kellő nagyvonalúságának hiányán bukkott meg. Holott megegyezni csak azzal lehet, aki a megegyezés érdekében maga is hajlandó bizonyos engedményekre. Az önálló Vajdaság követelése azonban olyan akadályt jelentett a magyar-szerb megbékélés útján, amelyet csak a szerb fél tudott volna eltávolítani.

Függelék

Kula, 1849. március 31.

Perczel felszólítása a szenttamási szerbekhez

Perczel Mór tábornok

Kula, március 31-én 1849.

A Sz[ent]tamáson összegyűlt szerbeknek!

A gyilkolás és rablás vegyítékéből álló esztelen és gonosz lázadástokon nem lehet áldás. – Isten, az igazságos, megsegteti a magyar nemzetet, mely veletek szabadságait testvérileg megosztá; fegyvereink mindenütt győzelmese. – És közel a perc, midőn az úgynevezett osztrák uralkodó család szolgálcsoportjai ki fognak az országból űzetni.

És mi sors vár ekkor reátok? vagy az hiszitek, hogy a magyar nagylelkűségnek nincsenek határai? Nem féltek-e, hogy az idők rohamra szigorúbb kezekbe adhatja a magyar ügyek vezérletét, mint aminőkbe jelenleg fekszik?

De még az esetben is, ha az osztrák ármányának sikerülne vitéz seregeinket legyőzni, és a magyar nemzetet kitűzött ördögi célja szerint megsemmisíteni, azt vélitek, hogy azon császári család, mely gyilkoláshoz, rabláshoz folyamodni, népeit egymás ellen pusztító harcra bősíteni nem átallá, véletek majd kegyelmesben bánand? Azt hiszitek, hogy azon hatalom, mely nem undorodott annyi nemzetet már tönkre tenni, hogy az úgynevezett Habsburgok, kik egy örökös összeesküvésben éltek a népek szabadsága ellen, kik a sveicziak, olaszok, spanyolok, németalföldiek, csehek, lengyelek, magyarok, de még az osztrákok ellen is folytonosan pusztító és nyomorító háborút viselének, majd irántatok méltányosabbak leendenek?

Csalatkoztok, kábák! ők, a hitszegők meg fognak titeket is csalni, sőt, már meg is csaltak, és nem sok időre be fogjátok látni, hogy ti rablókká és gyilkosokká, [és] pedig testvérgyilkosokká nem egy szerb vajdaság felállításaért, hanem egy ravasz család átkozott törökvései [!] segéd kivételéért lettétek [!]. – ha a császári család győz, úgy ti, kik a magyar alkotmány megbecsülése alatt nyelveteket, vallástokat szabadon és nemesen, vetélkedve a magyarral az irodalom, a civilizáció útján fejleszthetétek, földművelési és ipar tekintetben legmagasb fokra emelkedhet[et]ek volna, és igényeiteknek szabadon választott képviselőitek által a törvényhozás útján mindég illő, és aránylagos érvényességet eszközölhettetek volna, szabad emberek helyett osztrák zsoldosokká fogtok aljasodni, mikint

jelenleg is annak vak eszközei vagytok, és nyelveteket úgy, mint a magyarokét is, a német fogja előbb-utóbb erőszakosan elemészteni.

Válasszatok tehát!

Akartok-e tovább is elvetemült testvérgyilkosok és egy gaz család otromba eszközei maradni, és ez utána osztrák rabszolgaságra jutni – vagy pedig velünk, magyarokkal a martiusi 1848-ki alkotmány alatt szövetkezve, nem ugyan szerb vajdaságot nyerni, hanem mégis szerbek, és pedig a magyarral egyenlő jogot bíró polgárok maradni, kik a törvény által minden joggal és eszközzel el vagynak látva, hogy nyelvüket művelhessék, hogy anyagi tekintetben is legboldogabbak lehessenek.

Én, mielőtt a Sz[ent]tamáson összegyűlt szerbeket élet-halálra megtámadván, Isten előtt köteleztettnék [!] érzem magamat hozzájok ez utolsó felszólítást küldeni, és ehhez képest:

Nekiek a magyar nemzet nevében szívükre kötni és meghagyni:

Hogy 24 óra folyta alatt nyilatkozatot küldjenek be hozzám, miszerint az osztrákkali szövetséget felmondva, a magyarokkali régi testvéri állapotba akarnak visszatérni. – a fegyvert leteszik és álgyúkkal egyetemben hadomnak átadandják; a sz[ent]tamási sáncokat berongallják [!].

És ezekért részemről a nemzet nevében tökéletes amnesztia adatván, mindenkinek régi vagyona, földe, háza vissza fog nyomban adatni, a szervezők [!] útiköltséggel ellátva hazájokba visszabocsájtatni, a határőrök bántalom nélkül helységekbe téríttetni fognak, végre min[d]nyájoknak a magyar alkotmány adta szabadság és jogok kivétel nélkül biztosítatnak.

Ápril 2-án reggeli 7 óráig várom a sz[ent]tamásiak e részbeni válaszát, ezután Istenre hivatkozva teendem azt, mit az ország java parancsol könyör és irgalom nélkül.

Perczel Móric
Tábornok m. k.

Másolat. Kriegsarchiv, Wien. Nachläße. b/1295. Nachlaß Nugent. Karton 10. 1849-4-13a. A felszólítást Stefanovich alszázados, a szenttamási tábor parancsnoka április 2-án délután 2 órakor küldte meg Bigga századosnak, a karlócai tábor parancsnokának. Bigga a levelet – Stefanovich jelentésével együtt – április 3-án küldte tovább Mamula ezredesnek, a pétervárad cs. kir. ostromsereg parancsnokának, s Mamula még aznap továbbította Nugent tábornokhoz.

Jegyzetek

- [11] A kérdésre ld. THIM JÓZSEF: *A magyarországi 1848-49-iki szerb fölkelés története*. I. k. Budapest, 1940. (továbbiakban Thim József I.) 354–415.; I. TÓTH ZOLTÁN: Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848-49-ben. In: *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. Budapest, 1952. II. k. 323–325. és 330–331.; I. TÓTH ZOLTÁN: A nemzetiségi kérdés Magyarországon 1848-1849-ben. (1955.) In: *Magyarok és románok*. Sajtó alá rendezte Csatári Dániel. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 238–239.; KOVÁCS ENDRE: *Magyar-délszláv megbékélési törekvések 1848/49-ben*. Értekezések a történeti tudományok köréből 5. Budapest, 1958. (továbbiakban Kovács Endre, 1958.) 83–109.; V. WALDAPFEL ESZTER: *A független magyar külpolitika 1848-1849*. Budapest, 1962. 277–280.; KOVÁCS ENDRE: *Szemben a történelemmel*. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon. Budapest, 1977. 327–333.; SPIRA GYÖRGY: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. Budapest, 1980. 96. o.; Spira György: Perczel próbálkozása a délvidéki szerbek megbékítésére 1849 tavaszán. *Történelmi Szemle*, 1981., ill. (In:) uő.: *Jottányit se a negyvennyolcból!* Budapest, 1989. (a korábbi irodalom több téves adatát helyesbíti; a továbbiakban Spira György, 1989.) 272–293.; MILORAD EKMEČIĆ: Garašanin, Czartoryski köre és a magyarok 1848-1849-ben. In: Fried István (szerk.): *Szerbek és magyarok a Duna mentén 1848-1849-ben*. II. k. Tanulmányok a szerb-magyar kapcsolatok köréből 1848-1867. Budapest, 1987. (továbbiakban Fried István, 1987.) 78–82.; KOSÁRY DOMOKOS: *Magyarország és a nemzetközi politika 1848-1849-ben*. História Könyvtár. Monográfiák. Budapest, 1999. 186–192. – A délvidéki hadműveletekre ld. THIM JÓZSEF: *Délmagyarország önvédelmi harca 1848-1849-ben*. Zombor, 1887. 281–297. és 309–324.; OLCHVÁRY ÖDÖN: *A magyar függetlenségi harc 1848-1849-ben a Délvidéken*. Budapest, 1901. 153–204.
- [2] Perczel – Kossuth, Pozsony, 1843. június 16. *Magyar Országos Levéltár* (továbbiakban MOL) R 90. Kossuth Lajos iratainak időrendi része. No. 136. (továbbiakban Kossuth-ir.)
- [3] Pozsony, 1844. augusztus 26. MOL Kossuth-ir. No. 158.; Bonyhád, 1844. november 23. MOL R. 104. A Védegyletre vonatkozó iratok. II. K. 15.; uo., 1844. november 30., uo. No. 18.; uo., 1845. január 23. uo. No. 29.; Hidja, 1847. okt. 11. uo. Kossuth-ir. No. 278.; uo., 1847. október 13. uo. No. 280.; Kömlőd, 1847. október 19. uo. No. 282.; uo., 1848. február 18. uo. No. 366., közli V. WALDAPFEL ESZTER: *A forradalom és szabadságharc levelestára*. I. k.

- Budapest, 1950. 72–76. (továbbiakban Waldapfel Eszter I.); Komárom, 1848. április 2., uo. No. 405., közli Waldapfel Eszter I. 175–178.
- [4] Görgei – Képviselőház, Dég, 1848. október 6. Közli GÖRGEY ISTVÁN: *1848 júniusától novemberéig*. Okmánytár. S. a. r. Katona Tamás. Budapest, 1980. 315. és HERMANN RÓBERT (S. a. r.): *Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése*. 1848–1849. Millenniumi Magyar Történelem. Budapest, 2001. (továbbiakban Hermann Róbert, 2001.) 62–63.
- [5] Kossuth levelét közli BARTA ISTVÁN (S. a. r.): *Kossuth Lajos összes munkái*. XIII. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I. Budapest, 1952. (továbbiakban KLÖM XIII.) 290. Az OHB intézkedéseit ld. MOL H 2. *Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány és kormányzóelnökség iratai* (továbbiakban OHB) 1848:1840., H 75. *Hadügyminisztérium. Általános iratok*. (továbbiakban HM Ált.) 1848:8998.
- [6] BARTA ISTVÁN (S. a. r.): *Kossuth Lajos összes munkái*. XV. k. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. Budapest, 1955. (továbbiakban KLÖM XV.) 882.
- [7] Perczelnek mindmáig nincs tudományos igényű életrajza. Népszerűsítő jellegű életrajzait ld. GUSTAV KUPPIS: *Biographie des Honvéd-Generals Moritz Perczel von Bonyhád*. Pest, 1868.; KOLTA LÁSZLÓ: *Perczel Mór élete és működése*. Bonyhád, 1963.; BORUS JÓZSEF: Radikális politikus – forradalmár tábornok. Perczel Mór. *Élet és Tudomány Kalendárium*, 1974. 73–80. Legutóbbi életrajzát ld. HERMANN RÓBERT: *Perczel Mór*. In: Pálmány Béla (szerk.): *Az 1848–1849. évi első népképviseleti viseleti országgyűlés történeti almanachja*. Budapest, 2002. 669–673. Életpályájának legjobb összefoglalását ld. KOSÁRY DOMOKOS: Perczel Mór feljegyzései. *Századok*, 1937. 304–322. Néhány kiegészítő adat: SALACZ GÁBOR: Perczel Mór emlékirataiból. *Vigilia*, 1958/4. 204–212. Reformkori tevékenységére ld. CSAPÓ MÁRIA: *Tolna megye a reformkori politikai küzdelmekben*. Értekezések a történeti tudományok köréből 111. Budapest, 1989. 1848–49-es ténykedésére ld. DOBOS GYÜLA: Perczelek az 1848/49-es forradalomban és szabadságharcban. In: Ódor Imre – Lengvári István (szerk.): *Baranya. Emlékszámban az 1848–49-es forradalom és szabadságharc tiszteletére*. 1998–1999. XI–XII. évfolyam. Pécs, 1999. A Zrínyi-csapat megalakulást és Perczel Mór megbízatását részletekbe menően tisztázta URBÁN ALADÁR: Perczel Mór és a Zrínyi szabadcsapat. *Hadtörténelmi Közlemények* (továbbiakban HK) 1991/1. Muraközi hadjáratára ld. HERMANN RÓBERT: Perczel Mór első honmentő hadjárata. *Zalai Gyűjtemény* 36/II. Zalaegerszeg, 1995. Uő.: Perczel Mór fegyverszüneti tárgyalásai 1848. október végén. *Aetas*, 1998/2–3. A móri ütközetre ld. uő.: Perczel Mór dunántúli hadjárata és a móri ütközet.

- Aetas, 2001/2. 80–103. A januári eseményekre ld. BORUS JÓZSEF: A Perczel-hadtest januári ellentámadása. HK 1961/2.; HERMANN RÓBERT: Kossuth és Perczel nézeteltérése 1849 januárjában. HK, 1986/2.
- [8] HUNFALVY PÁL: *Napló 1848–1849*. S. a. r. Urbán Aladár. Budapest, 1986. (továbbiakban Hunfalvy Pál) 220.
- [9] Ugyanakkor érdekes, hogy Vukovics Sebő visszaemlékezései szerint Perczel és Batthyány 1849. március 23. után úgy nyilatkozott, hogy nincsenek megelégedve Vetter fővezéri kinevezésével. Perczel „senkivel sem lett volna megelégedve, mert utolsó gondolatja végre is saját személye volt”, csak az nyugtatta meg némileg, hogy nem Görgei lett a fővezér. Katona Tamás (S. a. r.): *Vukovics Sebő visszaemlékezései 1849-re*. Budapest, 1982. (továbbiakban Vukovics Sebő) 32–33.
- [10] BARTA ISTVÁN (S. a. r.): *Kossuth Lajos összes munkái*. XIV. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. II. Budapest, 1953. (továbbiakban KLÖM XIV.) 627–628.
- [11] KLÖM XIV. 652.
- [12] Perczel – OHB, Csurog, 1849. április 9. MOL OHB 1849:5513. Ugyanerről írt Görgeinek május 29-én Gyurgyevóról: „Átallyában alólrít e had parancsnokságát úgy vevé ált, hogy az akkori fővezér, Vetter altábornagynak is csak akkor vagyon és leend alárendelve, hahogy véle csatlakozva egy irányban és egy erő ellenében küzdend.” *Hadtörténelmi Levéltár* (továbbiakban HL) *Az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc iratai*. (továbbiakban 1848-49.) 30/363a.
- [13] Az OHB rendelete nem ismert, de hivatkozik rá a hadügyminisztérium március 9-i közleménye a kitüntetettek névsoráról. Közli KLÖM XIV. 625–626.
- [14] Hunfalvy Pál 220–222.
- [15] KLÖM XIV. 614.
- [16] A kiáltványt közli KLÖM XIV.601–603. A körrendeletet ld. uo. 623.
- [17] KLÖM XIV. 629.
- [18] Hadik Gusztáv – Kossuth, Szeged, 1849. március 5. MOL OHB 1849:2948. Kivonatossan közli THIM JÓZSEF: *A magyarországi 1848-49-iki szerb fölkelés története*. III. k. Budapest, 1930. (továbbiakban Thim József III.) 489–490. A többi tudósítást összefoglalóan ismerteti KLÖM XIV. 626. o. 1. jz.
- [19] KLÖM XIV. 626–628.
- [20] Kossuth csak annyit ír, hogy Perczel „kellő utasításokkal ellátva” indult a táborba, de maguk az utasítások nem ismertek. KLÖM XIV. 628.
- [21] Kossuth – Beöthy, Pest, 1848. november 21. Eredeti sk. tisztázat. Kivonatossan

közli *Az Opera Antikvárium 4. árverése*. 2002. december 6. Katalógus. Budapest, 2002. 27. 174. tétel. (tévesen Csány Lászlóhoz írott levélként.) Az eredeti kézirat fénymásolata – Kucza Péter barátom szívességéből – birtokomban.

- [22] Vukovics Sebő 32.
- [23] KLÖM XIII. 597. – Hozzáteendő, hogy Kossuth szavai nyilvánvalóan a felkelőkre, nem pedig általában a magyarországi szerbekre vonatkoztak, azaz nem etnikai tisztogatásra utasította Vettert.
- [24] Eredeti tisztázatát ld. MOL OHB 1849:5513. Másolata uo. 1849:5511. Német fordítása *Kriegsarchiv*, Wien (továbbiakban KA) *Alte Feldakten* (továbbiakban AFA) Karton 1964. *Österreich-serbisches Armeekorps unter Todorovic*. (továbbiakban Ö-s. AK. u. T.) 1849-4-110a. Közli Thim József III. 630–631. Ismerteti KLÖM XIV. 888. 2. jz. Tévesen kiáltványként hivatkozik rá SLAVKO GAVRILOVIĆ: 1848 néhány problémája a Vajdaságban. In: Fried István, 1987. 230. Adatait kiigazítja SPIRA GYÖRGY: A szerb-magyar viszony vitatott kérdéseiről – a józan önismeret jegyében. In: Fried István, 1987. 249–251. – Perczel egyik katonájának naplója szerint Csurogon csak néhány öreg és nyomorék fogadta fehér zászlóval a magyarokat, 9-én éjjel viszont valakik felgyújtották a falut; Zsablya község pedig ugyan beküldte hódolatát Csurogra, de a faluban április 11-én alig néhány embert találtak. BÚSBACH PÉTER: *Egy viharos emberöltő*. Budapest, 1898. I. k. (továbbiakban Búsbach Péter I.) 100–102.
- [25] Perczel – OHB, Csurog, 1849. április 9. MOL OHB 1849:5513.
- [26] Perczel – OHB, Csurog, 1849. április 10. MOL OHB 1849:5767.
- [27] KA AFA Karton 1964. Ö-s. AK. u. T. 1849-4-110b.
- [28] Ismerteti Thim József I. (Budapest, 1940.) 360. o.
- [29] Batthyány – OHB, Szabadka, 1849. április 10. No. 367. MOL OHB 1849:5511. Kivonatossan ismerteti Thim József III. 631. o. és KLÖM XIV. 888-889. o.
- [30] Kossuth – Batthyány, Debrecen, 1849. április 14. Közli Thim József III. 645-647. o. és KLÖM XIV. 888-889. Ugyanebben a szellemben foglalta össze a Perczelnek írottakat Batthyány utódjához, Haczell Mártonhoz írott április 18-i utasításában. Közli KLÖM XV. 29-30. – Kossuth ugyanezen a napon, április 14-én adott felhatalmazást Ioan Drăgoș bihari román képviselőnek a román felkelőkkel folytatandó alkudozások megindítására, ugyanakkor részletes békefeltételeket nem adott neki, mert az „a reménylhető sikerre lehetett volna káros”. KLÖM XIV. 890.
- [31] KLÖM XIV. 876. o. – Hozzáteendő, hogy a beszédben a tavaszi hadjárat sikereit ismertetve, Görgei nevét nem említette. Ld. KOSÁRY DOMOKOS: *A Görgey-kérdés története*. Budapest, 1994. I. k.

- [32] Mészáros Károly: Kossuth levelezése a magyar szabadságharc karvezéreiből 1848-1849-ben. Ungvár, 1862. (továbbiakban Mészáros Károly) 47. o. Nem tudni, hogy erre pontosan mikor került sor, mert Perczel április 20-án még mint meghódolt falvakról emlékezik meg Csurogról és Zsablyáról. MOL OHB 1849:6263. – Mészáros Perczel tábori történetírója volt, így adatai első kézből származnak. Búsbach Péter naplója szerint a zsabylaiak a kovilszentiváni ütközet idején hátra támadták a magyarokat. Búsbach Péter I. 105. o.
- [33] Perczel – Kossuth, Újvidék, 1849. április 16. MOL OHB 1849:5833. Thim József I. 361. o.
- [34] Perczel – OHB, Újvidék, 1849. április 15. és uő. – Kossuth, uo., ua. MOL OHB 1849:5806. Az említett Petrovits lehetne Stevan Petrović Knićanin, a szerbiai önkéntesek parancsnoka, aki Perczel sikerei után ismét megjelent a hadszíntéren, de Thim József Milivoj Blaznavac Petrović őrnaggyal azonosítja. Thim József III. 695. és 951. o. Mészáros Károly 47. o. szerint az ajánlattevő Albert Petrović szerb őrnagy volt. Mészáros szerint az ajánlattételre még a kovilszentiváni ütközet előtt került sor, de Perczel nem válaszolt rá. Thim József három kötete nem említ ilyen nevű őrnagyot. Perczel április 30-i jelentésében külön említi Petrovićot és Knićanint. MOL OHB 1849:6641.
- [35] Perczel – Kossuth, Újvidék, 1849. április 16. MOL OHB 1849:5833.
- [36] Perczel – OHB, Óbecse, 1849. április 2. MOL OHB 1849:6263.
- [37] Perczel – Kossuth, Kikinda – Basahíd – Melence, 1849. április 24. MOL OHB 1849:6298. – A kivégzésekre vonatkozó részt Kossuth kihúzta a Közlöny számára készített kivonatból.
- [38] Perczel – Kossuth, Törökbecse, 1849. április 26. MOL OHB 1849:6451. Április 27-én a rablás miatt befogottak ellen egy rögtönítélő törvényszék alakítását rendelte el. Perczel napiparancsa, [Török]becse, 1849. április 27. MOL R 76. *Irinyi Bertalan iratai*. 1. csomó, 3. tétel.
- [39] Közli KLÖM XIV. 28-31. o.
- [40] Perczel – Kossuth, Zsombolya, 1849. május 2. MOL OHB 1849:6717. Kivonatossan közli Thim József III. 694-695. o. Ismerteti KLÖM XV. 245. o. Némi-eg eltérő szöveggel közli Mészáros Károly 64-66. o.
- [41] Felvetődik az a lehetőség is, hogy Perczel nem helyeselte a függetlenség és a trónfosztás kimondását, és indulatos kirohanása erre utal. Ennek ellene mond, hogy Perczel április 27-én, törökbecsei főhadiszállásán kiadott napiparancsában tudatta a függetlenség és a trónfosztás kimondását seregével. Perczel napiparancsa, [Török]becse, 1849. április 27. MOL R 76. *Irinyi Ber-*

talán iratai. 1. csomó, 3. tétel. Ugyanakkor öccse visszaemlékezései szerint Perczel valóban ellene volt a függetlenség és a trónfosztás kimondásának, s ezt levélben közölte Kossuthal; ám a fennmaradt iratokban ennek nincs nyoma. PERCZEL MIKLÓS 1848/49-es honvéd ezredes: *Naplóm az emigrációból*. II. k. S. a. r. Závodszky Géza és Papp János. Budapest, 1979. (1853. január 20-i bejegyzés.) 112.

- [42] Mészáros Károly 44–45. szerint Perczel – amikor Kossuth egy, Görgeit dicsérő levelét kézhez kapta, kijelentette, „amint itteni hadjáratomat bevégeztem, rendet fogok tenni odafönt.” Szintén ő idézi Perczelnek a képviselőházzal kapcsolatos kirohanásait. Uo. 66–67.
- [43] Perczel – Kossuth, Melence, 1849. április 30. MOL OHB 1849:6641. Kossuth válaszát közli KLÖM XV. 223-224. o.
- [44] Közli KLÖM XV. 246-248. o.
- [45] Perczel – Kossuth, Nagybecskerek, 1849. május 5. reggel 5 óra. MOL OHB 1849:6825. Kivonatossan és olvasati hibákkal közli Thim József III. 699–700. Ismerteti KLÖM XV. 276. o. Perczel és a kortársak a rácságon a magyarországi, a szerbeken a szerbiai szerbeket értették. – Ugyanezen a napon délután 5 órakor azt tudatta Kossuthal, hogy „E napokban így vagy úgy még a Határőrvidék is meg lesz tisztítva.” HL 1848-49. 25/449. Közli FARKAS GÖNGYI (szerk): *Saját kezébe, ott, ahol...* Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból. Az iratokat válogatta, a német nyelvű iratokat fordította Bóhm Jakáb. A bevezető tanulmányt írta Csikány Tamás. Budapest, 1998. (továbbiakban Bóhm – Farkas – Csikány) 134.
- [46] Másolat. Allgemeine Verwaltungsarchiv, Wien. Nachlaß Bach. Karton 37. Ungarn. Rebellen. Perczel. Egy másik másolati példány alapján közli Thim József 714-715. o. Perczel a levelet május 9-én Crepajáról küldte meg a szerb kormánynak. MOL OHB 1849:7024., kivonatos közlése Thim József 715–716.
- [47] Thim József III. 715.
- [48] Ld. erre Garašanin Knićaninhoz írott május 11-i levelét, kivonatossan közli Thim József III. 720–727.
- [49] Perczel tótokat ír.
- [50] Május 10-én Pancsováról jelentette, hogy Bene alezredes ugyanígy tett az Oppovánál magukat megadó menekültekkel. MOL OHB 1849:7154. Kivonatossan és olvasati hibákkal közli Thim József 716.

- [51] Perczel – Kossuth, Crepaja, 1849. május 9. reggel. MOL OHB 1849:7024. Kivonatosan közli Thim József III. 715–716.
- [52] Perczel – Kossuth, Pancsova, 1849. május 10–11. MOL OHB 1849:7154. Téves dátummal, kivonatosan és olvasati hibákkal közli Thim József 716–717. Két részben, némileg eltérő szöveggel közli Mészáros Károly 84–86. o. és 89–91. – Perczel egyik katonájának visszaemlékezése szerint 10 nap alatt sem tért vissza senki Pancsovára a menekültek közül. Búsbach Péter I. 116.
- [53] A levél eredetije a minisztertanács irattárába került és elkallódott, tartalmáról Kossuth május 17-i válaszából tudunk. KLÖM XV. 328–329. – Thim József I. 406. hivatkozik Perczel egy, május 13-án a csajkás kerületi szerbekhez intézett felhívására, amelyet Kničanin június 3-án sértő hangon visszautasított. Csakhogy az említett felhívást nem Perczel Mór, hanem Perczel Miklós péterváradai várparancsnok írta. KA AFA Karton 1931. Südarmee unter Jellačić. 1849-5-175a. Karton 1932. uo. 1849-5-256b.
- [54] Közli KLÖM XV. 276.
- [55] Közli KLÖM XV. 291–292.
- [56] Közli KLÖM XV. 328–329.
- [57] Másolatát ld. MOL OHB 1849:7243. Átstilizálva közli Mészáros Károly 68–69.
- [58] Perczel – Kossuth, Szeghegy, 1849. május 15. MOL OHB 1849:7243. Kivonatosan és olvasati hibákkal közli Thim József 744.
- [59] Perczel – Hadügyminisztérium, uo., ua. MOL HM Ált. 163. doboz. Iktatatlan iratok, 1849. Átstilizálva közli Mészáros Károly 75–81.
- [60] A levél eredetije az 1849. évi külügyminisztérium iratai közé került és elkallódott, tartalmára Kossuth válaszából és az OHB 1849:7223. számú iktatókönyvi bejegyzéséből tudunk. Idézi KLÖM XV. 369.
- [61] KLÖM XV. 369–372.
- [62] Perczel – Kossuth, Zsablya, 1849. május 20. MOL OHB 1849:7339. Ismerteti KLÖM XV. 387–388.
- [63] Ld. erre Kovács Endre, 1958. 105.
- [64] Perczel – Kohlman, Zsablya, 1849. május 20. Német eredetiben és magyar fordításban közli Spira György, 1989. 273–274.
- [65] Kohlman – Garašanin, Pancsova, 1849. május 21. Francia eredetiben és magyar fordításban közli Spira György, 1989. 278–279.
- [66] Bystrzonowski – Garašanin, h. n., 1849. május 22. Francia eredetiben és magyar fordításban közli Spira György, 1989. 279–281.
- [67] Kovács Endre, 1958. 107–108.

- [68] Kovács Endre, 1958. 108.; Spira György, 1989. 284–287.
- [69] Ld. erre május 23-i levelét Rajačićhoz, közli Thim József III. 763. és magyar fordításban DEÁK IMRE: *1848, ahogy a kortársak látták*. A szabadságharc története levelekben. Budapest, é. n. 1942. (továbbiakban Deák Imre) 372.
- [70] Spira György, 1989. 285–286. ugyan megjegyzi, hogy a Perczel által Bystrzonowski közvetítésével elküldött ajánlatban szó van a Szlavóniából létrehozandó Szerb Vajdaságról, ami Kossuth május 21-i levelében nem szerepel, ugyanakkor azt sugallja, hogy az ajánlatot Perczel a Kossuth május 21-i levelében foglaltak alapján tette meg. Véleményem szerint azonban Kossuth levele ekkor még nem érkezett meg Perczel táborába, amit megerősít Perczel május 26-án Bemhez írott levele is, amely szerint Debrecenből 8 napja nem kapott egyetlen levelet sem. (Von Debreczin seit 8 Tügen keinen Brief.) MOL R 14. Bem József iratai. 1. csomó, 4. tétel. Egyértelmű tehát, hogy Perczel némi nagyvonalúsággal a március 10-i utasítás alapján tette meg ajánlatát, s ezért szerepelt benne a Szerémségből és Szlavóniából létrehozandó Szerb Vajdaság.
- [71] Perczel – Bem, a titeli fennsíknál lévő táborban, 1849. május 26. MOL R 14. Bem József iratai. 1. csomó, 4. tétel.
- [72] Ld. erre Kossuth június 7-én kelt, de végül el nem küldött válaszlevelét. KLÖM XV. 486. o. A levélre utal Perczel május 27-én Szemeréhez írott levele is, közli SZEMERE BERTALAN: *Politikai jellemrajzok. – Okmánytár*. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert és Pelyach István. Budapest, 1990. (továbbiakban Szemere Bertalan) 672-673. Eszerint Perczel kijelentette, hogy „pár hét múlva, ha a vész nő, szívesen ismét előállandó.”
- [73] A Vukovicsnak május 27-én Gyurgyevóról írott levelet ld. MOL Filmtár 3196. doboz. Borsod-Miskolci Múzeum iratai. No. 158. Közli ABAFI LAJOS: Vukovics Sebő levelezéséből. In: Abafi Lajos (szerk.): *Hazánk*. III. k. 409–411. és, tévesen Temesvárról, Szemere Bertalanhoz írottként Waldapfel Eszter III. (Budapest, 1955.) 87–88.
- [74] Csány és Szemere leveleit közli Mészáros Károly 114–115. Csányét közli még. HERMANN RÓBERT (S. a. r): Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849. In: *Zalai Gyűjtemény* 44. Zalaegerszeg, 1998. II. 314., Szemerét Szemere Bertalan 496. Vukovics leveléről csak Perczel válaszából tudunk.
- [75] A Szemerének Gyurgyevóról írott levelét ld. MOL H 11. Szemere Bertalan miniszteri iratai. Közli Szemere Bertalan 672-673. o. A Vukovicsnak Gyurgyevóról írott levelet ld. a 73. jegyzetben.

- [76] A Kossuthnak Nagybecskerekéről írott levelet ld. MOL OHB 1849:7571.
- [77] Perczel – Görgei, Gyurgyevó, 1849. május 29. HL 1848-49. 30/363a. Részleteit közli téves, május 24-i dátummal a június 8-i minisztertanácsi határozat, közli KLÖM XV. 489-490. o. és a helyes dátummal Hermann Róbert, 2001. 399–400.
- [78] Perczel – Görgei, Gyurgyevó, 1849. május 31. HL 1848-49. 30/520., közli Böhm – Farkas – Csikány 148–149.
- [79] A levél eredetije elkallódott, de idéz belőle a június 8-i minisztertanácsi határozat, közli KLÖM XV. 489. o. és Hermann Róbert, 2001. 399.
- [80] Perczel – Hertelendy, Gyurgyevó, 1849. május 31. Másolat. MOL OHB 1849:7799. Közli Thim József 771.
- [81] Hertelendy – Kossuth, Nagyszentmiklós, 1849. június 4. MOL OHB 1849:7799.
- [82] KLÖM XV. 388–389.
- [83] Közli KATONA TAMÁS (szerk.): *Budavár bevételének emlékezete* 1849. S. a. r. Hermann Róbert, Pelyach István és Tirts Tamás. Budapest, 1989. 552.
- [84] Közli őket KLÖM XV. 461–462. és Hermann Róbert, 2001. 390–393.
- [85] Ld. erre Kossuth június 7-i levelét Perczelhez, közli KLÖM XV. 486.
- [86] Vetter – Kossuth, Pest, 1849. június 1. MOL H 2. Kossuth Miscellanen 102. Közli Waldapfel Eszter IV. (Budapest, 1965.) 31–32.
- [87] KLÖM XV. 485–486. és 489.
- [88] KLÖM XV. 485–486.
- [89] Közli KLÖM XV. 489–490. és Hermann Róbert, 2001. 399–401. (Ez utóbbi közlés jelzi a Görgei, Szabó Imre és Kossuth által fogalmazott részeket.) A minisztertanácsra ld. Vukovics Sebő 118–119.
- [90] Ld. erre Vukovics Sebő 104–118.; Vukovics – Perczel, Pétervárad, 1849. jún. 4., közli Böhm – Farkas – Csikány 150–151.; Vukovics – Kossuth, uo., 1849. jún. 5., közli KLÖM XV. 474–475.
- [91] Perczel jelentését az ütközetről ld. MOL OHB 1849:7980.
- [92] Kossuth június 10-én írott levelét közli KLÖM XV. 499–501.
- [93] A Kossuthnak szólót ld. MOL OHB 1849:669., közli Deák Imre 375–377. A Görgeinek szólót ld. HL 1848-49. 32/384., közli Böhm – Farkas – Csikány 154–155.
- [94] Ld. erre 1849. június 18-én Szegedről Henryk Dembińskihez írott levelét. MOL R 23. Henryk Dembiński iratai. 4. kötet. No. 221
- [95] Vukovics Sebő 119–120.

Magyarországi nemzetiségek jellegzetes viseletükben